

MŰHELYTANULMÁNYOK

ANGELUSZ RÓBERT - TARDOS RÓBERT

A PIACGAZDASÁG TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE

- műhelytanulmány -

A tanulmánysorozat

2.

kötete

BUDAPESTI KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI EGYETEM

Vállalatgazdaságtan tanszék

1053 Budapest, Veres Pálné u 36., Tel.:118-3037, Fax:117-2959

Ez a műhelytanulmány a

„Versenyben a világgal”

A magyar gazdaság nemzetközi versenyképességének mikrogazdasági tényezői -
kutatási program

igazgató: **Chikán Attila**

A versenyképesség társadalmi vonatkozásai

c. projekt

vezetője: **Zsolnai László**

A piacgazdaság társadalmi megítélése

c. alprojekt

vezetője: Angelusz Róbert

keretében készült.

Tartalomjegyzék

1. Összefoglaló megállapítások, gyakorlati következtetések	6
2. A piac, a magántulajdon és a privatizáció a közgondolkodásban	10
2.1. <i>A piac iránti attitűdök alakulása 1988-1995</i>	<i>10</i>
2.2. <i>A magántulajdon iránti attitűd az első koalíciós kormány időszakában (1990-1994)</i>	<i>11</i>
2.3. <i>A közgondolkodás a privatizációról a második koalíciós kormány időszakában (1994-95)</i>	<i>15</i>
3. A magántulajdon társadalmi terjedése; az érintettség és a privatizációs attitűdök	18
4. A piacgazdasági attitűdök néhány háttértényezője	23
4.1. <i>A külföldi tőke megítélése a magyar közvéleményben</i>	<i>23</i>
4.2. <i>A szociális biztonság és a piacgazdaság értékkonfliktusai</i>	<i>27</i>
5. A piacgazdasági átmenet iránti beállítódások egy empirikus tipológiája (1995)	31
6. Függelék	38
6.1. <i>Az elemzésben szereplő néhány kérdés szövege és alapmegoszlása</i>	<i>38</i>
6.2. <i>Az elemzésben szereplő néhány kérdés társadalmi-demográfiai változók szerinti bontásai</i>	<i>39</i>
6.3. <i>A piacgazdasági átmenet iránti attitűdök típusainak néhány bontása (1995 vége; százalékban)</i>	<i>49</i>
7. The social reception of market economy in Hungary	51

Ábrajegyzék

1. ábra: A tulajdon iránti attitűd útmodellje.....	22
2. ábra: Az idegen tőkével és a hazai tulajdonszerzéssel kapcsolatos vélemények elhelyezkedése az elemzett ideológiai mezőben (OVERALS).....	26

Táblajegyzék

1. tábla: A piacgazdasággal kapcsolatos vélemények 1988 és 1995 között (átlagpontszámok 5 és 1 között).....	10
2.1. tábla: "A gazdasági fejlődést a magáncégeknek kell alapozni".....	12
2.2. tábla: "A nagyiparban is a magántulajdonnak kell uralkodóvá válnia".....	12
3. tábla: "A magántulajdon becsének visszaállítása" - a fontos feladatok közti említés (százalékban).....	14
4. tábla: Kik legyenek a tulajdonosok? - a választott alternatívák megoszlása 1991-ben, 1993-ban és 1995-ben (százalékban).....	15
5. tábla: A privatizációs alternatívák választását meghatározó társadalmi-demográfiai és ideológiai-politikai tényezők 1995-ben (regresszióanalízis, bétaegyütthatók).....	16
6. tábla: A vélemények alakulása a kisvállalkozások és a magántulajdonosok számának bővüléséről 1991 és 1995 között (átlagpontszám, 5 és 1 között).....	18
7. tábla: A külföldi tőke bejövételének szorgalmazása 1991-ben, 1993-ban és 1995-ben az össznépszerűségben és az egyes életkori csoportokban (átlagértékek 5 és 1 közt).....	24
8. tábla: Vélemények a hazai vevőknek a privatizálásban való preferálásáról 1991 és 1993 között (százalék, illetve átlagpontszám).....	25
9. tábla: A piacgazdaságra és a szociális biztonsággal kapcsolatos kijelentések összefüggései 1993 végén.....	28
10. tábla: A szociális biztonsággal, jövedelemkülönbséggel kapcsolatos vélemények alakulása 1988 és 1995 között (átlagpontszám 5 és 1 között).....	29
11. tábla: A szociális biztonsággal kapcsolatos vélemények meghatározó tényezői (regresszióelemzés; béta-együtthatók).....	29
12. tábla: Az állami támogatás célközönségével kapcsolatos vélemények 1982 és 1995 között (százalékban).....	31
13. tábla: A piacgazdasági átmenet iránti beállítódások típusainak tartalmi jellemzői.....	32
a, az itemek átlagpontszámai.....	32
b, az itemek elfogadása (nagyon egyetért vagy egyetért százalékban).....	33
14. tábla A piacgazdasági átmenet iránti attitűdök típusainak társadalmi-demográfiai összetétele (vízszintesen százalékolva).....	34
a, Nem, kor és iskolai végzettség.....	34
b, Településtípus, kereset, vagyoni helyzet.....	34
15. tábla: A piacgazdasági átmenet iránti attitűdök társadalmi-demográfiai meghatározói (regresszióanalízis, béta-együtthatók).....	35

A PIACGAZDASÁG TÁRSADALMI MEGÍTÉLÉSE

A tanulmány 1988 és 1995 közt reprezentatív mintákon végzett közvélemény-kutatási felvételek másodelemzésén alapul. Miután a kutatások számos kérdést megismételt formában tartalmaztak, mód nyílt arra, hogy a piacgazdasággal kapcsolatos attitűdök dinamikáját a rendszerváltás kezdetétől napjainkig nyomon követhessük.

Összességében megfigyelhető egy olyan tendencia, hogy a kezdeti inkább pozitív, várakozásteljes attitűdökhöz képest fokozatosan az ambivalens, sőt averziókkal színezett beállítódások kerültek előtérbe. Különösen érvényes ez a tulajdonnal kapcsolatos kérdésekre, ahol a közvéleményben kezdetű bizonyos fenntartások mutatkoztak mindenek előtt a nagy-magántulajdon térhódításával szemben.

Az elemzések feltárták azokat a mögöttes tényezőket, amelyek meghatározó szerepet játszanak a tulajdonnal, privatizációval kapcsolatban elfoglalt álláspontokban. Különösen fontos szerepet játszik a privatizációs folyamatban való személyes involváltság. Mivel a kínált formák a társadalom nagyobb része számára csak korlátozottan nyújtottak bekapcsolódási esélyeket, ez kedvezőtlenül hatott a privatizációt övező közhangulatra. A további háttértényezők sorában a tanulmány kitér a véleményklíma olyan komponenseire, mint a külföldi tőkebeáramlás megítélése és a szociális biztonság iránti igények. A külföldi tőkével szembeni növekvő fenntartások csakúgy kedvezőtlenül befolyásolták a piacgazdaság fogadtatását, mint a szociális biztonság erodálódása nyomán kialakult egzisztenciális aggodalmak.

A másodlagos elemzés egy olyan empirikus tipológia kidolgozásával zárul, amely a piacgazdasággal és a tulajdonnal kapcsolatos kérdések szélesebb spektrumát öleli fel. A kirajzolódó öt típus alapirányultságát tekintve három nagyobb blokkba csoportosítható. A népszerű mintegy egyhetede - két típus - ahhoz a liberális mezőnyhöz sorolható, amely egészében véve a piacgazdaság támogatói bázisának magvát képezi. Két másik típus - amelyek együttesen az össznépesség kb. kétötödét teszik ki - közös vonása egyfajta antikapitalizmus, a magántulajdon térhódításával szembeni határozott ellenérzés. A népszerű legnagyobb, közel 50 százaléknyi részét ambivalencia jellemzi: elfogadja és támogatja a magántulajdon meghonosodását, a piaci versenyt azonban már korlátozni kívánják, s különös fogékonyságot mutatnak a munkanélküliség és a szegénység problémái iránt is.

A tanulmány magyar és angol nyelvű összefoglalója a főbb megállapítások mellett néhány, az eredményekből levonható gyakorlati következtetést is tartalmaz.

1. Összefoglaló megállapítások, gyakorlati következtetések

1. A rendszerváltást előestéjére kialakult uralkodó véleményklíma egyértelműen a piac liberalizálása mellett foglalt állást, s elvetette a piaci korlátok fenntartását. Ez a helyzet azonban a későbbiekben fokozatosan megváltozott: először kiegyenlítődtek a pro és kontra vélemények, majd fokozatosan túlsúlyra jutottak a piac korlátozását szorgalmazó attitűdök¹.

A szóban forgó tendencia szinte minden társadalmi csoportban megfigyelhető, s még a leginkább piacpárti diplomásokat sem hagyta érintetlenül: míg 1988-ban (az időbeli összehasonlítás alapjául szolgáló első felvétel idején) a legiskolázottabb réteg tagjai még egyértelműen a piackorlátozással szemben szálltak síkra, 1995-re már e csoport is erősen bizonytalanná vált e kérdésben. Akik közt ma is egyértelmű a piacliberalizáció igénylése: a jövedelmi szempontból legsikeresebbek kategóriája.

Hasonló folyamatok figyelhetők meg a gazdaságtalan termelés leépítése, a veszteséges üzemek bezárása iránti beállítódásokban. 1988-ban és 1991-ben is a közvélemény még pozitívan tekintett ezekre a követelésekre. Jóllehet ma is azok vannak többségben, akik indokolatlannak tekintik a veszteséges működés finanszírozását, a munkanélküliség gyors növekedése e tekintetben is mérsékelte az álláspontok egyöntetűségét.

2. Míg a piacgazdaság meghonosításához a rendszerváltás kezdeti periódusában alapjában kedvező várakozások fűződtek, a tulajdon kérdésében a közgondolkodást mindvégig egyfajta konzervativizmus és legalábbis ambivalens attitűd jellemezte. Ez több vonatkozásban is megmutatkozik. Így míg általában szólva, valamelyest többen vannak azok, akik "a gazdasági fejlődést a magáncégek alapoznák", mint ennek elvi ellenzői, a nagyipar - tehát a legnagyobb vállalatok - esetében már csak a kisebbség tartja elfogadhatónak a magántulajdon domináns szerepét.

Hasonlóképp, a kistulajdon a hazai közgondolkodásban számos vizsgálati tapasztalat szerint is elfogadottabb, mint a (nagy)magántulajdon.

A privatizáció formái közül különösen sok ellenérzés kísérte a pályázaton, árverésen alapuló tipikus piaci tranzakciót, a legtöbbit fizető vevő számára történő értékesítést, de a reprivatizációt is a népszerűségnek csak egy viszonylag kis része szorgalmazta. Többen szimpatizáltak a dolgozói tulajdon kialakításának alternatívájával. Végig a legnépszerűbb volt, sőt még preferáltabbá is vált az állami tulajdon modernizálásának verziója, amelyet 1995-ben már csaknem annyian választották, mint a másik három alternatívát együttevén.

Végig elhanyagolható volt azok aránya, akik a "magántulajdon becsének visszaállítását" kiemelt fontosságú kérdésnek tekintették, és olyanok is viszonylag kevesen voltak, akik a fontosabb feladatok közé sorolták volna.

3. Az egyes privatizációs formák társadalmi bázisa többé-kevésbé világosan értelmezhető. A reprivatizációs és az árveréses megoldás háterszága egymástól csaknem szögesen eltérő. A reprivatizáció legfőbb szorgalmazói főként a Kisgazdapárt társadalmi érdekköréből, az idős generációhoz tartozó, alacsony képzettségű csoportok tagjai (egykor földdel rendelkező kistulajdonosok) közül kerülnek ki. Ezzel szemben a készpénzes privatizációt viszont azok a társadalmi hierarchia magas fokain lévő, centrális helyzetű csoportok - a magas iskolázottságúak, az

¹ Az alábbi elemzés olyan közvélemény-kutatási adatok másodelemzésein alapul, amelyek 1988 és 1995 között (legalább 1000 fős) országos reprezentatív mintákon végzett felvételekre épültek. Túlnyomóan olyan többször megismételt vizsgálati adatokra támaszkodtunk, amelyek az időbeni változásokat nyomon követő longitudinális elemzéseket is lehetővé tették.

átlagon felüli jövedelemmel rendelkezők, a fővárosban élők - részesítik inkább előnyben, akik jobb induló pozícióval rendelkeznek a tokejavakért folyó versenyben. A dolgozói tulajdon gondolata elsősorban vállalatoknál, intézményeknél foglalkoztatott, némileg átlag fölött iskolázott, a szakszervezetekhez kapcsolódó csoportok körében jellemző. Az állami tulajdon korszerűsített változatával mint a privatizáció lehetséges alternatívájával főként alacsonyabb végzettségű, egykori MSZMP-tag válaszolók azonosulnak.

Ami a tulajdonnal kapcsolatos attitűdöknek az utóbbi évekbeli dinamikáját illeti, nem túl tipikus, és önmagában is a közgondolkodás egyfajta belső meghasonlottságára utaló folyamatnak lehetünk tanúi: Annak ellenére, hogy a vélemények formálásában centrális helyzetű csoportok - a diplomások, fővárosiak, férfiak - inkább hajlanak a magántulajdon kiterjesztése felé, a fősodor iránya e kérdésekben is az ellentétes vélemények térnyerése.

4. 1993-as adatok szerint a felnőtt népesség 17 százaléka vett részt a magánvállalkozás valamelyik új formájának magyarországi beindításában. A további vállalkozási, tulajdonszerzési terveket is hozzászámítva, 28 százalékot tett ki a privatizáció által valamilyen formában, valamilyen fokon érintettek aránya.

A vizsgált összefüggések szerint a részvételi aktivitás jelentősen befolyásolja a tulajdonnal kapcsolatos attitűdöket. Azok várnak többet a magántulajdon térhódításától, akik maguk is bekapcsolódtak valamilyen formában ebbe a folyamatba.

További lényeges tényező a politikai szocializációs háttér, s az ehhez fűződő politikai-ideológiai irányultság. A magukat a baloldali pólus felé sorolók jóval ambivalensebbnek bizonyultak a tulajdon kérdésében.

Az iskolai végzettség és a településtípus egyaránt a centrum-periféria tagozódásnak megfelelően befolyásolják a vizsgált attitűdöt. Elsősorban a centrumban elhelyezkedők tudták kihasználni a privatizációs lehetőségeket, és voltak fogékonyabbak a magántulajdon pozitívumai iránt.

5. A vizsgálatok szerint a tulajdon iránti attitűdök egyik legfontosabb háttértényezője a külföldi tőkebeáramlás szerepének a megítélése. Közvetlenül a rendszerváltás után, a külföldi tőke minél gyorsabb és tömegesebb bekapcsolódásához általános várakozás fűződött. Hasonlóan a piacgazdaság megítélésében tapasztalt változáshoz, 1991 és 1993 közt csökkent a külföldi tőkét kétség nélkül szorgalmazók aránya, és 1995-re gyakorlatilag ki is egyenlítődték az egyetértők és az elutasítók tábora.

A privatizációs folyamat kezdetén a közvélemény a külföldi tőkebehozatal ösztönzését és a hazai tulajdonszerzés megkönnyítését még két, egymással összeegyeztethető feladatnak látta. Az adatok arra vallanak, hogy az évek során az emberek egyre ellentmondásosabbnak látták e két cél együttes megvalósíthatóságát.

A közvéleménynek a tőkeimport iránt "lanyhuló lelkesedése" ugyanakkor más vizsgálati adatok szerint nem ment át olyan mértékű elutasításba, hogy tömegesen igényelnék az "idegen tőke kizorítását a gazdaságból".

6. A szociális biztonsággal kapcsolatban növekvő érzékenység a közvéleményben ugyancsak fekezőleg hat a piacgazdaság, privatizáció iránti támogató attitűdök általánossá válására.

A jövedelmi differenciálódással szembeni - részben ideologikus alapú - hagyományos ellenállást az újkeletű polarizáció csak felerősítette. Akik túlzottnak találják a jövedelmi különbségeket, azok másoknál kevésbé támogatják a magáncégekre alapozott gazdasági fejlődést,

vagy a magántulajdonnak a nagyiparban való uralkodóvá válását, illetve a veszteséges üzemek bezárását.

A közvélemény prioritás-rangsorában a szociális biztonság kérdései a igen magas helyen állnak - legyen szó a jövedelemkülönbségek mértékéről, a munkanélküliségről vagy a szegénységről - , s a rendszerváltás után ez az érzékenység csak fokozódott.

A piacgazdaság hívei is nagyrészt elfogadják a kormánynak a társadalmi különbségek csökkentésével kapcsolatos felelősségét, s a szociális biztonság táborának képviselői erre mint általánosan elfogadott elvre hivatkozhatnak.

7. A vizsgálati adatok módot adtak a piacgazdasági átmenet iránti globális attitűdök egy empirikus tipológiájának felvázolására. A kirajzolódó öt típus alapirányultságát tekintve három nagyobb blokkba csoportosítható. A népszerű mintegy egyhetede - két típus - ahhoz a liberális mezőnyhöz sorolható, amely egészében véve a piacgazdaság támogatói bázisának magvát képezi. Két másik típus - amelyek együttvéve az össznépszerű kb. kétötödét teszik ki - közös vonása egyfajta antikapitalizmus, a magántulajdon térhódításával szembeni határozott ellenérzés. A népszerű legnagyobb, közel 50 százaléknyi részét ambivalencia jellemzi: elfogadja és támogatja a magántulajdon meghonosodását, a piaci versenyt azonban már korlátozni kívánják, s különös fogékonyságot mutatnak a munkanélküliség és a szegénység problémái iránt is.

8. A vizsgálati eredményekből levonható gyakorlati következtetések közt első helyen említendő, hogy a magántulajdon és a piacgazdaság iránt piackonformabb attitűdök kialakítása szélesebb körű részvételt tételezne fel a tulajdonváltás folyamataiban. Megfelelő eszközök (hitel, stb.) hiányában a stabil kis- és középvállalkozói egzisztenciák megeremtelése - a tulajdon iránti pozitív motívumok kialakulásának alapja - kevéssé valósulhat meg. Mindez olyan sokrétűbb eszközrendszer létrehozását, az állami tulajdon lebontásának változatosabb formáit igényli, amelyek nagyobb társadalmi csoportok számára teszik lehetővé a vállalkozást, illetve a vállalkozók számára megnövelik a tulajdonhoz jutás esélyeit. A széles középvállalkozói réteg hiánya hosszabb távon nemcsak gazdasági monopolhelyzetek stabilizálódását eredményezheti, de a felemelkedés perspektíváit is erősen elhomályosíthatja a piaci versenybe belépők számára.

9. Az eredmények számos esetben utaltak arra az összefüggésre, amely az általános gazdasági klíma, a népszerű egzisztenciális viszonyainak alakulása és a gazdaság intézményrendszer átalakulása iránti attitűdök közt fennáll. A gazdasági növekedés elmaradása, széles rétegek frusztrációja, középrétegek megroppanása mind olyan körülmény, amely gyengíti az új viszonyok teljesítőképességébe vetett hitet. A permanens stagnálás viszonyai közt kevéssé jöhet létre a társadalmi bizalomnak az a szintje, amely az egyelőre még lemaradókkal is elhithetné, hogy belátható időn belül rájuk is sor kerül.

10. A kedvezőtlen megítélések, ambivalens attitűdök hátterében jelentős a szerepe azoknak a szocializációs előzményeknek, amelyek az elmúlt évtizedekben az egyenlőségértéket a szabadság és a teljesítmény értékei fölé emelték a köztudatban. Ennek az értéknek mint a nivelláló törekvések fő legitímációs bázisának különösen stagnáló körülmények és növekvő társadalmi polarizáció közt nagy a visszafogó ereje. Ezzel együtt, olyan mentális örökséget képez, amellyel a versenyre épülő társadalom létrehozásakor mint sajátos adottsággal nem lehet nem számolni.

11. Az előzőekkel összefüggésben, az új viszonyokkal való identifikáció erősen függ az olyan pozitív azonosulási minták meglététől (vagy hiányától), amelyek széles társadalmi csoportok számára jelenítenék meg - általánosan elismert teljesítményre épülő, legitím sikerként - egyes személyek, csoportok anyagi felemelkedését. A vagyonszerzés pozitív példái különösen mozgósítóak lehetnek, ha

lentről indult "self-made-man"-ek megfelelő számban tényleg előfordulnak. Sokak számára sugallhatják, hogy az ő kezükben is "ott van a marsallbot".

12. A piacgazdaság körül kialakult légkört természetesen nagy mértékben befolyásolja az is, hogy mennyire valósulnak meg a piachoz fuzódó fogyasztói várakozások. Az inflációval, a munkanélküliséggel kapcsolatos terheket sokban ellensúlyozhatják, ha a választék, a termékek minősége, a piaci korrektség és a fogyasztói szuverenitás terén javulás megy végbe, tehát a keresletkorlátos gazdaság legkézenfekvőbb előnyei világosan érzékelhetővé válnak.

13. Az attitudótípusok globális elemzésének egyik legkomolyabb tanulsága, hogy a leggyakrabban előforduló, a népesség csaknem felét kitevő típus inkonzisztensen viszonyul a piacgazdasághoz, akiknél az elvi elfogadást a hátrányos következményekkel kapcsolatos fenntartások kísérik. E jelentős csoport - ilyen vagy olyan irányban is módosulható - állásfoglalásait minden bizonnyal nagyban befolyásolják mindennapi tapasztalataik. Támogatásuk megnyerése és érdekelte tételük döntő lehet az átalakulást kísérő véleményklíma szempontjából.

A piacgazdaság társadalmi megítélése

A közép-kelet-európai posztszocialista országok sorában Magyarország sok tekintetben sajátos előzményekkel lépett a rendszerváltás útjára. Noha a blokk más országaihoz hasonlóan a tulajdonviszonyok alapvetően a szocialista (állami-redisztributív) paradigmán alapultak, a hatvanas évek második felétől - kisebb-nagyobb megszakításokkal - érvényre jutó pragmatikus gazdaságpolitika a piaci koordinációnak, s korlátok közt a magántulajdonnak növekvő szerepet juttatott. Az állami újraelosztás hivatalos útjait megkerülő és fokozatosan legitimizálódó "második gazdaság" pedig a hetvenes-nyolcvanas évekre oly mértékben nyert teret, hogy a magyar szociológia vezető vonulata (így Kolosi, 1987; Szelényi, 1990) egyenesen struktúraképző elemként vette számításba. A nyolcvanas évek elejétől ennek hagyományos formái (mint háztáji gazdaságok a mezőgazdaságban, kisipar-kiskereskedelem, önerős lakásépítkezés) mellett nemcsak az ipari munkások "háztájijának" számító vállalati gazdasági munkaközösségek, hanem a vállalkozások, társulások olyan modernbb formái is megjelentek mint a polgári jogi, a korlátozott felelősségu társaságok. S bár szórványosan, de az évtized második felére már színreléptek a nagyobb létszámot foglalkoztató, komolyabb tőkén alapuló magánvállalkozások is.

A magyar társadalmat nem érte tehát teljesen felkészületlenül a tulajdonviszonyok rendszerváltást követő radikális átalakulása. Egyes felmérések szerint a családok mintegy háromnegyede kapcsolódott valamilyen formában a kvázi-magán "második gazdasághoz", s ez akkor is jelentős arány, ha e kissé homályos körvonalú jelenségkör közkeletu korabeli értelmezése igen tág területet ölelt fel.

A közvéleménynek a magántulajdonnal kapcsolatos bizonyos ambivalenciája már e kezdeti megturt formákkal szemben is megmutatkozott. Az e tárgyban végzett felmérések eredményei egybecsengtek az olyan közszájon forgó "bölcsségekkel", mint hogy "a magyarok a lángost szeretik, a lángossütőket már nem annyira". Ezt az irígységtol sem mentes, ellentmondásos attitudöt alapjában a kultivált ideológia központi értéként kezelt egyenlőség-felfogása kondicionálta. A közvélemény alakulásában fontos szerepet játszó, bérből és fizetésből élő állami alkalmazottak közül sokan nehezen emésztették meg azt, hogy kevesebb iskolát végzett "outsiderek" a maguk fizetésének olykor többszörösére tehetek szert.

Az ellenérzések mindazonáltal nem voltak olyan átütő erejűek, hogy meggátolták volna a piaci szféra fokozatos bővülését. A "maszekokkal" szembeni sajátos ressentiment-érzést jelentősen ellensúlyozta, hogy a kisárutermelés számos területen enyhítette az állami szektort kísérő hiányjelenségeket. A második gazdaság egyéb - másodlagos jövedelmet vagy önellátást - nyújtó formái pedig eleve szélesebb körű rokonszínre tarthattak számot, mert ezekből a családok zöme profitált valamilyen formában.

2. A piac, a magántulajdon és a privatizáció a közgondolkodásban

2.1. A piac iránti attitűdök alakulása 1988-1995

A rendszerváltás nyitását a piacgazdaság irányába tehát megelőlegezte a magyar reformpolitika - kisebb-nagyobb hullámvölgyökön túlvégződő - két-három évtizedes folyamata. A nyolcvanas második felében a gazdasági krízisjelenségek elmélyülésével ez a tendencia felerősödött. A piaci szemlélet szorgalmazása ekkor már nemhogy nem számított eretnecségnek, hanem - meghatározott keretek közt - egyre inkább a hivatalos "vonal" részévé vált.

A közvélemény főáramának illetően alakulásáról korabeli survey-eredmények is tanúskodnak. 1988-ban egy nagyobb vizsgálat keretében többek közt a piacgazdaság iránti attitűdökről is kérdéseket tettünk fel². E blokk néhány kérdését későbbi vizsgálataink is tartalmazták, ami így a rendszerváltás előestéje véleményvilágának felvillantásán túl némi rálátást nyújt a közvélemény további dinamikájára is. Míg az eredeti kérdéssorozat több tételt tartalmazott, a következő táblázat azt a két kijelentést tartalmazza, amelyről 1988 óta ismételt felvételi eredmények állnak rendelkezésre.

1. tábla: A piacgazdasággal kapcsolatos vélemények 1988 és 1995 között (átlagpontszámok 5 és 1 között)

	1988	1991	1993	1995
Korlátokat kellene szabni a piaci versenynek Magyarországon	2.59	3.01	3.29	3.40
A veszteséges üzemeket be kellene zárni	3.76	3.72	3.35	3.43

Az eredmények értelmezésénél természetesen nem hagyható figyelmen kívül a kijelentéseknek az eltelt idő során végbement jelentésmódosulása. Ami a tartalmában általánosabb első tételt, a piaci verseny korlátozását vagy liberalizálását illeti, 1988-ban e korlátok - akár a piaci viszonyok terjedelme, akár az ár- és tőke mozgások szabadsága tekintetében - kétségkívül lényegesen nagyobbak és számosabbak voltak, mint a rendszerváltás után. A piac korlátozását helyeslő vagy ellenző attitűdök tehát nem egészen azt jelentették akkor, mint ma. Az eredmények ezzel együtt figyelmet érdemelnek. 1988-ban a 2.59-es átlag azt jelezte, hogy az adott periódusban jóval többen voltak a piac liberalizálása, mint a piaci korlátok fenntartása mellett. Már kevéssel a rendszerváltás után, 1991-ben kiegyenlítődtek ezzel kapcsolatban a pro és kontra vélemények, jóllehet a piaci liberalizáció döntő hulláma még viszonylag újkeletű volt, és néhány területen épphogy csak beindult.

² A kulturális-interakciós rétegződés témakörében lefolyt vizsgálatra a Tömegkommunikációs Kutatóközpont keretében 1986 és 1988 között került sor. A panelszerű felvételeket mintegy 3000 fős mintán a TÁRKI bonyolította le.

A piackorlátozó attitűdöknek már ekkor megfigyelhető erősödése minden bizonnyal összefügg az infláció 1988 és 1991 közti erőteljes - a bérek emelkedését jelentősen meghaladó - meglódulásával (az éves áremelkedés 1991-ben megközelítette 40 százalékot). A lengyel vagy a cseh esettel szemben fontos körülmény továbbá bizonyos mindenki számára kézzelfogható pozitívumok, így a piaci kínálat, a választék ugrásszerű bővülésének kiesése is. Míg az előbbi országokban az árak felszabadítása a mindennapi áruhiány korábban példátlan megszűnésével járt, Magyarországon a korábbi reformok már megelőlegezték e változásokat, s a javulás már kevésbé lehetett látványos. A konkrét időpont sem mellékes. 1991-ben az ország már túlvolt a gazdasági helyzetnek a rendszerváltás utáni gyors javulásához, s többek közt az infláció lelassulásához fűződő illúzióknak a sokszereu szertefoszlásán (lásd a taxisblokád létrejöttét 1990 októberében). Mindent egybevéve, a korlátozó attitűdök erősödése mögött erősen meghúzódhattak az olyan nosztalgikus motívumok, amelyek az áremelkedés megfékezésében a központi intervenció szerepét kívánták volna visszaállítani.

E motívumok erősödésére utal valószínűleg az a tény, hogy 1993-ra, és még inkább 1995-re már túlsúlyra jutottak a piac korlátozását szorgalmazó attitűdök. Hozzá kell tenni ugyanakkor, hogy erre az időszakra a piacelvi szabályozás térhódítása valóban erőteljesen előrehaladt, s olyan területekre is kiterjedt (például kultúra, egészségügy), melyeket korábban alig érintett. Ez utóbbival kapcsolatos ellenérzések is közrejátszhattak abban, hogy mostanra a piac korlátozásának igénye került előtérbe a közvéleményben. A szóban forgó tendencia szinte minden társadalmi csoportban tetten érhető, s a leginkább piacpárti diplomásokat sem hagyta érintetlenül: míg 1988-ban a legiskolázottabb réteg tagjai (1.80-as átlaggal) még egyértelműen a piackorlátozással szemben szálltak síkra, 1995-re (3.03-mal) már e csoport is erősen bizonytalanná vált e kérdésben. Akik közt ma is egyértelmű a piacliberalizáció igénye: a jövedelmi szempontból legsikeresebbek kategóriája, akiknek többsége alighanem a "rendszerváltás nyertesei" közé tartozik. A jövedelmi szempontból legfelső egy százalékánál a szóban forgó átlagérték mindössze 2.41, a piackorlátozó attitűd itt tehát csak igen ritkán fordul elő.

A gazdaságtalan termelés leépítése, a veszteséges üzemek bezárása szintén a reformmozgalom régi jelszavai közé tartozott. 1988-ban és 1991-ben is a megkérdezettek többsége még egyetértett ezzel a követeléssel. A csődtörvény életbe lépése e téren fontos cezúrát jelentett, melynek nyomán 1991-ben, 1992-ben komoly cégfelszámolási hullám zajlott le. Jóllehet ma is azok vannak többségben, akik indokolatlannak tekintik a veszteséges működés finanszírozását, a munkanélküliség gyors növekedése e tekintetben is mérsékelte az álláspontok egyöntetűségét. A vélemények társadalmi összefüggései nagyrészt a tradíció megszakításával kapcsolatos kérdésekben szokásos mintát követik (ahogy korábban is, a fiatalok és az iskolázottak szorgalmazzák inkább, az idősebbek, a szakképzetlen rétegek kevésbé a veszteséges működéssel szembeni határozott fellépést), de a gazdasági ágazatok szerinti eltérések sajátos képet mutatnak. A kilencvenes évek közepéig főként a nem-termelő ágazatokban (a kultúra, egészségügy terén) foglalkoztatottak értettek inkább egyet a veszteséges működés leállításával (módosíthatják e képet azok az újabb fejlemények, amikor a terciér szféra államilag finanszírozott területein is jelentős leépítések vették kezdetüket).

2.2. A magántulajdon iránti attitűd az első koalíciós kormány időszakában (1990-1994)

Tulajdon és közvélemény rendszerváltás utáni viszonyáról a hazai empirikus társadalomkutatás a témáról fontosságához képest viszonylag szórványos adatokkal rendelkezik. Nem ismerünk olyan vizsgálatokat, amelyek visszatérően, szisztematikusan követték volna nyomon a

periódus egészében a közvéleményben történt változásokat. A kérdéskörben végzett különböző felvételek eredményei (lásd Vásárhelyi, 1990; Hann - Laki, 1992; TÁRKI, 1990) ugyanakkor sok tekintetben egybeesnek: valamennyi a magántulajdon térhódításával kapcsolatos fenntartásokról, s bizonyos formák elutasításáról adott számot.

A Medián felvétele alapján Vásárhelyi Mária már 1990-ben a nagymagántulajdonnal szembeni fenntartásokról tudósított. A vizsgálat folytatása nyomán Hann Endre és Laki Mihály a rendszerváltás után is továbbélő, bizonyos vonatkozásokban még erősödő averziókról számolt be, azzal együtt, hogy a lakosság nem állt alapjában szemben a privatizáció folyamatával. A TÁRKI felvétele pedig arra az ellentmondásra hívta fel a figyelmet, hogy míg az emberek általában véve elfogadják a privatizációt, - nem utolsó sorban a leépítésektől tartva - jóval tartózkodóbbak, ha ugyanez a saját munkahelyük kapcsán kerül szóba.

Saját korábbi vizsgálataink is szolgálnak bizonyos adalékokkal e kérdésekről, esetenként longitudinális adatok is rendelkezésre állnak. 1992-től több felvételünkben szerepeltek a magántulajdon kívánatos szerepére vonatkozó kijelentések. Ezek eredményei plasztikusan jelzik a közfelfogásnak a kérdéskörrel kapcsolatos kétlelkűségét. Míg általában szólva, valamelyest többen vannak azok, akik "a gazdasági fejlődést a magáncégekre alapoznák", mint ennek elvi ellenzői, a nagyipar - tehát a legnagyobb vállalatok - esetében már csak a kisebbség tartja elfogadhatónak a magántulajdon uralkodó szerepét.

2.1. tábla: "A gazdasági fejlődést a magáncégekre kell alapozni"

	1992 május	1993 november
egyért	35	31
is-is	35	35
nem ért egyet	20	23
nincs véleménye	10	11
	100	100

2.2. tábla: "A nagyiparban is a magántulajdonnak kell uralkodóvá válnia"

	1992 május	1993 november
egyért	25	22
is - is	30	27
nem ért egyet	34	42
nincs véleménye	11	9
	100	100

Az eredmények azokkal a fent hivatkozott TÁRKI-megállapításokkal is kapcsolatba hozhatók, melyek szerint az általános elfogadó attitűdökhöz képest jóval elutasítóbbak az emberek, mikor a saját vállalatuk, konkrét munkahelyük privatizációja kerül szóba. A nagyvállalatok privatizációjával kapcsolatos negatív attitűdöket erősen motiválhatta az a körülmény, hogy a bérből és fizetésből élők zöme hagyományosan ezekben a szervezetekben talált foglalkoztatást, s a tulajdonváltás számos esetben a "kapun belüli munkanélküliség" valódi munkanélküliséggé válásával kapcsolódott össze.

A privatizáció formái közül különösen sok ellenérzés kísérte a pályázaton, árverésen alapuló tipikus piaci tranzakciót, a legtöbbet fizető vevő számára történő értékesítést. 1991-től több felvételtől jutottunk erre vonatkozó adatokhoz, amikor az állami tulajdon átalakításának négy lehetséges alternatívájáról: a tőkebevonásos készpénzért történő értékesítésről, az eredeti tulajdonost kedvezményező reprivatizációról, a munkavállalói rész tulajdon-vásárlásról és az állami vállalatok (hozzáértő menedzserekkel történő) feljavításáról kérdeztük az emberek véleményét. Az Antall-kormány gyakorlatában is - már csak a költségvetési bevételek növelése érdekében is - a készpénzért való értékesítés volt az állami vállalatok értékesítésének fő formája (jóllehet a koalíciót kötő partnerek egyike, a kisgazdák a reprivatizációt állították törekvéseik középpontjába). Mint az adatok visszatérően jelezték, a közvélemény ettől a formától zárkózott el leginkább. Ahogy a következők részletesebben is beszámolunk ezekről az adatokról, a megadott négy alternatíva közül a készpénzes eladás választottsága egyetlen esetben haladta meg a válaszok egytizedét. Az elutasító magatartásban alighanem az a széles körű ellenérzés is szerepet játszott, mely az erőfölényben lévő külföldi tőke privatizációs szerepe iránt alakult ki, s amelyre - még bemutatandó - vizsgálati adataink egyre nyomatékosabban utaltak. Másfelől a pályázatos/árveréses forma hitelét valószínűleg a sajtóban nyilvánosságra került anomáliák, a versenyfeltételek manipulálása, a korrupció gyanúja is minden bizonnyal csorbították.

Az igazságosnak vélt privatizációval kapcsolatos felfogások, beidegződések is csökkentették az adott alternatíva népszerűségét. A reprivatizációt - amelyet egyébként a kormány részben elvi, részben gyakorlati okokból csak kivételként alkalmazott - sokan egyfajta jogos igazságszolgáltatásként fogták fel ("az eredeti tulajdonosoknak visszajár, amit annak idején elvettek tőlük"). A dolgozói rész tulajdon alternatívája pedig az öngazgatási szocializmus korábbi — egykor a reformerek köreiből is kultivált - eszményéhez kapcsolódott. Maguktól a munkásoktól sem állhatott távol e gondolat, akik - ha igazából nem is hittek a "tiéd a gyár" korábbi jelszavában - mikor a privatizációra került sor, legalábbis gyanakvással tekintettek a "fejük fölött" lezajló tranzakciókra. Mindent egybevéve, a történelmi előzmények által kondicionált mindennapi igazságtudat szempontjából alighanem a készpénzes privatizáció jelentette a legkevésbé legitim beavatkozást a kialakult viszonyokba.

A négy alternatíva választásának átfogóbb adatai ugyanakkor maguk is a magántulajdonnal kapcsolatos fenntartásokra utaltak. A két egyértelműen magántulajdonhoz kötődő forma (az eladás és a reprivatizáció) együttes választása is éppen csak elérte az egynegyedét. E tendenciát erősítette továbbá az is, hogy a további két alternatíva közül is az állami tulajdonnal kapcsolatos tétel "az állami tulajdon feljavított üzemeltetése" kapta a legtöbb szavazatot. (Ezeket az adatokat részletesebben a következő rész tartalmazza.)

Más vizsgálatokból származó adataink szerint a privatizáció elorevitelét aránylag kevesen tekintették elsősorú napirendi kérdésnek. A kormány előtt álló problémák prioritására vonatkozó (ugyancsak több alkalommal feltett) kérdésben elhanyagolható volt azok aránya, akik a "magántulajdon becsének visszaállítását" (vagy más felvétel alkalmával az ezzel ekvivalensnek bizonyuló "magántulajdon szerepének jelentős növelését") az első és legfontosabb megoldandó kérdésnek tekintették, és olyanok is viszonylag kevesen voltak, akik a fontosabb feladatok közé sorolták volna (legalábbis hátrább helyezték a rangsorban, mint az infláció, szegénység, stb. leküzdésének személyesebb vonatkozású problémáit).

3. tábla: "A magántulajdon becsének visszaállítása" - a fontos feladatok közti említés (százalékban)

	1991 január	1992 május	1993 november
legfontosabb	4	3	2
fontos	36	21	19
nem választotta	58	73	76
nincs véleménye	2	3	3
	100	100	100

Az alapmegoszlások által jelzett tendenciákon kívül a vélemények időbeli alakulása is figyelmet érdemel. Mivel a gazdaságban a magántulajdon térnyerése 1990 után nagymértékben felgyorsult, és az ennek megfelelő értékeket a hivatalos ideológia is egyre hangsúlyosabban kultiválta (külön tévéfilm-sorozatot finanszíroztak például a privatizáció népszerűsítése céljából), várható lett volna, hogy a magántulajdonnal, piaci viszonyokkal szembeni averziók fokozatosan feloldódnak. Az adatokból azonban inkább ellentétes tendencia bontakozik ki: az előző kormányzati ciklus vége felé haladva inkább gyarapodtak, mint csökkentek a magántulajdonnal, illetve a privatizációval kapcsolatos fenntartások.

A következőkben még visszatérünk a tulajdonnal kapcsolatos attitűdök néhány összefüggésére. Néhány tényre azonban már itt is érdemes utalni. A kilencvenes évek elején - a piacgazdaságra való áttéréssel egyidejűleg - ugrásszerűen bővült a munkanélküliek tábora. Bár a munkanélküliség szocialista tabujának már a rendszerváltás előtti utolsó (Grósz-, illetve Németh-) kormányok is búcsút mondtak, az állástalanok hivatalos részaránya 1990 elején még egy százalék alatt maradt. A munkanélküliségi adatok drasztikus emelkedésére 1991-ben és 1992-ben került sor, amikor a magyar iparban és mezőgazdaságban - a keleti piacok összeomlásával párhuzamosan - nagymértékű termelésleépülés ment végbe. A munkanélküliségi ráta rövid idő alatt 10 százalék felé emelkedett, és hasonlóan bővült az elbocsátás által fenyegetettek tábora. Noha a nagyüzemek privatizációja nem feltétlenül járt elbocsátásokkal - egyes adatok szerint a magánszektorban a munkanélküliség elmarad az állami szektorban tapasztalttól - az új tulajdonosok számos esetben racionalizálással, komoly leépítésekkel kezdték az üzemek átszervezését.

Ismét utalni kell e helyen az inflációs folyamatokra, s azok társadalmi következményeire is. Jóllehet a lengyelországihoz hasonló sokkterápiára nem került sor, a kilencvenes évek elején az árak korábban nem tapasztalt mértékben nőttek, melyet - különösen a költségvetési szférában - a bérek csak kevéssé követtek. A középrétegek gazdasági pozícióromlásával párhuzamosan ugyanakkor a sikeres magánvállalkozók a hazai viszonyok közt kiugró jövedelemtöbbletre tettek szert. Néhány év alatt nagyot nőtt a felső és alsó jövedelmi csoportok közti olló (míg korábban a viszonylag csekély egyenlőtlenség inkább a skandináv országok gyakorlatához állt közel, a különböző egyenlőtlenségmutatók jelenleg a nyugat-európai szélső értékre emlékeztetnek). A jövedelmi differenciálódással szembeni - részben ideologikus alapú - hagyományos ellenállást az újkeletu polarizáció csak felerősítette. 1988-ban a lakosság 63 százaléka volt azon az állásponton, hogy a meglévő jövedelemkülönbségeket csökkenteni kell, s 1993-ra ez az arány 75 százalékra emelkedett. A jövedelemkülönbségeket csökkenteni kell, s 1993-ra ez az arány 75 százalékra emelkedett. A jövedelemkülönbségeket csökkenteni kell, s 1993-ra ez az arány 75 százalékra emelkedett. A jövedelemkülönbségeket csökkenteni kell, s 1993-ra ez az arány 75 százalékra emelkedett.

A piacgazdaságra történő átmenet első néhány éve során a lakosság összességében inkább az árnyoldalakkal találta magát szembe. A többség a gazdasági struktúraváltást inkább "vesztesként", mint "nyertesként" élte meg. Bár néhány területen kétségtelenül a lakosság számára is érzékelhetően jelentek bizonyos pozitív változások (minőségi javulás az áruválaszték terén, a hiánygazdaság korábbi anomáliáinak megcsappanása), mint már utaltunk rá, a kedvezőbb előzmények miatt ezek hatása

aligha volt olyan erőteljes, mint az egykori KGST-tábor néhány más országában. Persze a tulajdonnal kapcsolatos attitűdök alakulását - ahogy ezzel külön fejezetben foglalkozunk - a privatizáció mikéntje, az új tulajdonformák társadalmi szétterjedése is számottevően befolyásolta. A fentiek önmagukban is háttérrel nyújthatnak annak megértéséhez, miért talált a gyakorlatban olyan vegyes fogadtatásra a magángazdasági viszonyokra történő áttérés, amelyre a lakosság túlnyomó többsége 1990-ben a szavazatát adta.

2.3. A közgondolkodás a privatizációról a második koalíciós kormány időszakában (1994-95)

Az előző fejezetben 1994-ig igyekeztünk nyomon követni a tulajdon és a privatizáció iránti attitűdöket, a rendszerváltás után végbement tulajdoni átalakulás objektív folyamatait, a tulajdonossá válás rétegspecifikus jegyeit és a privatizáció iránti beállítódások ellentmondásos alakulását. Az eltelt időszak során korábbi felvételeinket 1995 végén egészítette ki egy újabb vizsgálat, amely a privatizációs attitűdök néhány aktuális fejleményét teszi megközelíthetővé. Az újabb adatok annál relevánsabbak, mivel időközben kormányváltás ment végbe, s egy olyan szocialista-liberális koalíció jutott kormányzati pozícióba, amelynek privatizációs programja - mindenek előtt a reprivatizáció határozott elutasítása terén - több ponton eltért az előző konzervatív koalícióétól. Az újabb tapasztalatok annyiból is érdeklődésre tarthatnak számot, mivel a magántulajdon fokozatos térhódítása a közvélemény domináns áramlatait tekintve elvben többféle hatás kiindulópontja lehet. Hozzá kell tenni, az átfogott időszak az újabb kormányzati ciklus mindössze egyharmadára terjed ki, így ezekre a fejleményekre a közgondolkodás alakulása szempontjából is sokkal korlátozottabb a rálátásunk, mint a megelőző négyéves periódusra.

Az 1995-ös felvétel a kérdéses attitűdöknek csak egy részét ölelte fel, de ezek közt tartalmazta azt a kérdést, amelyben már korábban is érdekes változások mentek végbe, s amely többé-kevésbé lefedi a tulajdonváltás preferált módjainak spektrumát. Arról a kérdésről van szó, ahol négy különböző alternatívát kínáltunk fel a kérdezetteknek, s ezek közül választattuk ki az általuk leginkább szorgalmazott változatot. Ezek közül az első kettő a reprivatizációra, illetve a privatizáció hagyományos - árveréses versenyeztetésen alapuló - formájára irányult, míg a másik kettő közül az egyik a dolgozói tulajdonlásra, a másik az állami vállalatok korszerűsítése, feljavítására irányult.

4. tábla: Kik legyenek a tulajdonosok? - a választott alternatívák megoszlása 1991-ben, 1993-ban és 1995-ben (százalékban)

	1991	1993	1995
a régi tulajdonosoknak kellene az elvett tulajdont visszaadni	16	15	12
az állami tulajdont el kell adni azoknak, akik a legtöbbet fizetik	11	7	8
a vállalatok dolgozóit kellene tulajdonossá tenni	26	29	30
az állami tulajdont kellene feljavítani hozzáértő szakemberekkel	36	41	47
egyéb válasz, nem tudja	11	9	5
	100	100	100

A magántulajdon irányába való átmenet hagyományos formáival szembeni averzió nemcsak tartósan mutatkozik, de még erősödik is. Míg 1991-ben az első két tétel választottsága összességében még megközelítette a további alternatívákét, legutóbb már kifejezett kisebbségben maradtak. Még jellemzőbbé vált ugyanakkor a "modernizált állami tulajdon" előnyben részesítése: 1995-ben már csaknem annyian választották, mint a másik három alternatívát együttvéve.

Az eredmények értelmezéséhez a legutóbbi időszak gyakorlatát is indokolt tekintetbe venni. Mint említettük, a reprivatizációt a jelenlegi kormány az előzőnél határozottabban utasítja el (ha az előző ciklusban bevezetett kárpótlási jegyek tulajdonosait bizonyos minimális ellenszolgáltatásokban továbbra is részesíti). Az árveréses privatizáció verziója meghatározott körben - mindenek előtt a külföldi tőkét bevonó nagyprivatizáció esetében - érvényre jut, a kis- és középüzemek privatizálása során azonban főként a menedzseri kivásárlás gyakorlata dominál. Az ilyen típusú privatizációs gyakorlat jól illeszkedik a gazdasági-politikai életben számottevő befolyásos körök elvárásaihoz, de semmiképpen nem vont be olyan széles társadalmi csoportokat - és mindezidáig nem mutatott fel olyan gazdasági eredményeket sem -, amely eloszlathatta volna a tulajdonátalakulással kapcsolatban kezdettől meglévő kétségeket a közvéleményben.

Ha a közvéleményben bizonyos prioritások világosan kitapinthatóak is, ez nem jelenti, hogy a privatizáció alternatíváiról ne osztanák meg a nézeteket a társadalmi pozíciók, politikai-ideológiai orientációk különbségei. A privatizációs preferencia társadalmi-ideológiai háttérét az elemzések olyan sorozatával (konkrétan négy regresszióanalízissel) vizsgáltuk, ahol függő változóként a fenti négy alternatívát vontuk be külön-külön (ún. dummy-változóvá transzformálva őket).

5. tábla: A privatizációs alternatívák választását meghatározó társadalmi-demográfiai és ideológiai-politikai tényezők 1995-ben (regresszióanalízis, bétaegyütthatók)

	reprivatizáció	árveréses eladás	dolgozói tulajdon	állami tul. feljavítása
iskolázottság	-0.09	.10	.06	-0.10
kereset		.11		
lakóhely (Bp:++)		.07		
életkor (idosek+)	.08			-0.06
nem (nok:++)	-0.05	-0.07		.10
vallásosság	.06			-0.06
szakszerv. tagság			.04	
volt MSZMP-tagság	-0.05	-0.04		.06
bal-jobb skála³ (jobb:++)	.10			
liberális-konzerv skála (konz.:++)				-0.05
r²	4%	5%	1%	2%

Ha az összmagyarázatok nem is túl erősek, az eredmények kontúrosan rajzolják körül az egyes privatizációs alternatívák mögött meghúzódó társadalmi csoportosulásokat. A magántulajdon kiterjesztését leghatározottabban képviselő két verzió, a reprivatizációs és az árveréses megoldás háttérháza egymástól csaknem szögesen eltérő (s valószínűleg ez a szociális megosztottság is gyengíti egymás befolyását). A reprivatizáció legfőbb szorgalmazói főként a Kisgazdapárt társadalmi

³ A bal-jobb, illetve a liberális-konzervatív attitűd esetében a nemzetközi irodalomból ismert tízfokú skálát alkalmaztuk.

érdekköréből, az idős generációhoz tartozó, alacsony képzettségű csoportok tagjai (egykor földdel rendelkező kistulajdonosok) közül kerülnek ki. A készpénzes privatizációt viszont azok a társadalmi hierarchia magas fokain lévő, centrális helyzetű csoportok - a magas iskolázottságúak, az átlagon felüli jövedelemmel rendelkezők, a fővárosban élők - részesítik inkább előnyben, akik jobb induló pozícióval rendelkeznek a tokejavakért folyó versenyben. E csoportok ideológiai karaktere is sajátos. Mind a reprivatizáció, mind az árveréses privatizáció hívei inkább a pártonkívüliek közé tartoztak a rendszerváltás előtt, azonban míg az előbbiek inkább jobboldalinak és (talán az egyházi vagyon helyreállításának igényével is összefüggésben) vallásosnak mondják magukat, a piaci privatizáció híveinél hasonló tradicionális jellegű ideológiai profil nem mutatkozik. A másik két, kollektivistikusabb megoldás hívei közt is nagyok a szociális eltérések. A dolgozói öngazgatás szorgalmazói főként az iskolázottabb rétegekből (szellemi foglalkozásúak, szakmunkások) kerülnek ki. Ideológiai-politikai orientációjukra részben nem-vallásos beállítódásuk, részben az vet fényt, hogy az átlagosnál nagyobb arányban tagjai a szakszervezeteknek⁴. Az állami tulajdon korszerűsített változatát mint a privatizáció lehetséges alternatíváját főként alacsonyabb végzettségű, egykori MSZMP-tag válaszolók említették. Az életkorral való összefüggés mögött az áll, hogy a (reprivatizációban inkább érintett) legidősebb korosztály tagjai ezt a megoldást viszonylag kevésbé favorizálják (s ez utóbbiak tartoznak a konzervatív pólushoz is a liberális-konzervatív skálán). A nők is inkább kötődnek az állami tulajdon korszerűsített átörökítését célzó verzióhoz, mint a férfiak, akik a magántulajdon klasszikus formáihoz vezető megoldásokat szorgalmazzák jobban.

A nem tényezője a hazai vizsgálatok szerint fontos meghatározója a tulajdon iránti attitűdöknek. Több felvétel kimutatta, hogy a férfiak körében intenzívebb a vállalkozói hajlandóság, mint a nőknél⁵, s ez megfelel azoknak az objektív tendenciáknak, melyek szerint az új vállalkozói réteg ténylegesen a férfiak közül került ki nagyobb arányban. Ami a tulajdon iránti attitűdöket illeti, a nem tényezője nem egyszerűen önálló befolyást gyakorol a véleményekre, de elemzéseink szerint a legerősebb meghatározónak is bizonyul. Mind a magántulajdon elterjedésére, mind a kisvállalkozói réteg bővülésére vonatkozó kérdésben az a tapasztalat, hogy a férfiak támogatják határozottabban a magántulajdon térhódítását. A további összefüggések alapján - a szokásos tendenciának megfelelően - az iskolázottabb és a városi rétegek szorgalmazzák inkább a magántulajdonosok, illetve a kivállalkozók körének bővülését.

Ami a közvéleménynek az utóbbi évekbeli dinamikáját illeti, nem túl tipikus, és önmagában is a közgondolkodás egyfajta belső meghasonlottságára utaló folyamatnak lehetünk tanúi: Annak ellenére, hogy a vélemények formálásában centrális helyzetű csoportok - a diplomások, fővárosiak, férfiak - inkább hajlanak a magántulajdon kiterjesztése felé (igaz, abban a szórendben már kevésbé határozottan fogalmazhatnánk, hogy "a magántulajdon kiterjesztése felé hajlanak"), a fősodor iránya e kérdésekben is az ellentétes vélemények térnyerése. 1995-ben kevesebben értettek egyet a kisvállalkozások számának növelésével, mint négy évvel korábban, és - az első ízben feltett kérdésben - még többen vonták kétségbe, hogy több magántulajdonosra volna szükség. Az utóbbi esetben valamivel többen is voltak a kérdésben az ellentétes álláspontra helyezkedők.

⁴ A szóban forgó változó nem tesz különbséget a hagyományos és az új szakszervezetek tagjai közt, az idevonatkozó statisztikákból (és vizsgálatunk megoszlásaiból is) ismeretes, hogy a hagyományos szakszervezetek tagjai vannak számottevő többségben.

⁵ Így lásd Lengyel, Gy.-Tóth, I. J. (1993).

6. tábla: A vélemények alakulása a kisvállalkozások és a magántulajdonosok számának bővüléséről 1991 és 1995 között (átlagpontszám, 5 és 1 között)

	1991	1993	1995
Sokkal több kisvállalkozásra lenne szükség, mint ma van	3.80	3.54	3.21
Jóval több magántulajdonosra lenne szükség, mint ma van	-	-	2.95

A két kérdés 1995-ös adatainak összevetése egyúttal ismét azt jelzi, hogy a kistulajdon a hazai közgondolkodásban elfogadottabb, mint a (nagy)magántulajdon. A tulajdonosok számának bővülésével kapcsolatban megfogalmazódó aggályokat újabban talán az a tény is motiválja, hogy a rendszerváltás után néhány év alatt jelentősen - egyes lazább definíciók szerint 800 ezerre, szigorúbb mércék alapján közel félmillióra - nőtt a vállalkozók száma, akik közül azonban sokan (főleg a munkanélküliből lett kényszervállalkozók) lehetetlenültek el mára. A szuk (és bizonyos területeken még szukülő) hazai piac e megfontolások szerint nem nyújt kellő keresletet a vállalkozói réteg további bővüléséhez.

3. A magántulajdon társadalmi terjedése; az érintettség és a privatizációs attitűdök

Az előzőekben több ízben utaltunk arra az - elméletileg is plauzibilis, s mindennapi és kutatási tapasztalatok által is megerősített - összefüggésre, amely a privatizáció különböző formáiban való személyes involváltság és a privatizáció pozitív megközelítése közt fennáll. A következőkben e részvételi mozzanatokkal s ezek attitűdjellegu következményeivel fogunk foglalkozni. Az itteni megállapítások kitüntetett implikációval bírnak a hazai privatizáció társadalmi profilja szempontjából. Ha a tulajdonhoz jutás szélesebb kört érintett, ez önmagában a magántulajdon, illetve a piacgazdaság iránti beállítódások pozitívabbá válását eredményezhette. Ha kevésbé széles ez a kör, ez a hatás lényegesen gyengébb volt. Ha ugyanakkor a tulajdonhoz jutás erőteljes vagyoni polarizáció - s a tulajdonhoz nem jutók deprivalódása - közepette ment végbe, ez a negatív attitűdöket erősíthette. A hatásoknak a véleményekben kifejezésre jutó egyenlege arra vethet fényt, hogy a társadalom egészében a polgárosodás vagy a proletarizálódás folyamata volt erőteljesebb.

A rendszerváltás programalkotó időszakában, az 1990-es választások előtt a magyar politikai erők, pártok meglehetősen egységesek voltak a piacgazdaságra való áttérést, a magángazdaság szerepét illetően, eltértek azonban a vélemények a megvalósítás konkrét mikéntjéről. Számottevően különböztek az álláspontok például a tekintetben, hogy milyen társadalmi bázisra alapozzon a beinduló privatizáció - s ami ezzel szorosan összefügg, mi módon történjen az állami tulajdon magántulajdonná alakítása. Bizonyos alternatívákat, melyek másutt a későbbiekben komoly szerepet kaptak (például a népi részvények, a kuponos privatizáció) Magyarországon a szakértőknek, közgazdászoknak csak szuk köre támogatta. A szóban forgó elképzeléseknek a napirendről való lekerülésében komoly szerepet játszott, hogy a reformszocialista átmenet idején már beinduló tulajdoni átalakulás, az állami tulajdonnak a menedzserréteg által fémjelzett társaságokra bontása, kivásárlása - röviden a "spontán privatizáció" folyamata- alapján más irányú fejlődésnek vetette meg az alapját. Míg a leendő kormánypártok programjai még "széles középosztályról", tág tulajdonosi réteg létrehozásáról szóltak, a kormányzati gyakorlat már jelentősen eltért ettől, és inkább csak az 1994-es választási kampány egy epizódjaként, a "kistulajdonosi részvényprogram", illetve a "munkavállalói résztulajdon" akcióinak felröppentésével jelent meg újra az eredeti elképzelés. Egy másik alapvető vitapontot, a reprivatizáció körüli nézeteltéréseket is több alkalommal érintenünk

kellett már a tárgyalt kérdések kapcsán. Míg a nagy pártok szinte mindegyike elvetette a tulajdonnak az egykori tulajdonosok számára történő visszajuttatását, a Független Kisgazdapárt végig ezt tuzte zászlajára, és legalább kompromisszumos formában sikerült is az első kormányzati ciklus alatt valamit keresztülvinnie ebből. A politikai kompromisszumok következtében is meglehetősen kényszeredett kárpótlási gyakorlat aztán már a szocialista-liberális kormányzat számára is nehezen kikezdhető adottságként jelent meg.

A politikai-gazdasági küzdelmek eredőjeként többszálú privatizációs gyakorlat jött létre, amelynek egy szelete a lakosság bizonyos csoportjait is tulajdonhoz juttatta. A legtöbben a kárpótlási folyamat nyomán, főként a kárpótlási jegyek földtulajdonra váltása révén jutottak tulajdonhoz. A kistulajdonosi részvényakció is főként a kárpótlási jeggyel rendelkezőket célozta meg. (Akik közt a volt tulajdonosok mellett egyre nagyobb súlyt tettek a papírokat névértékük alatt felvásárló bank-, ingatlanbefektetői, stb. érdekeltségek.)

1993 végén az MTA-ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport egyik felvétele néhány kérdéssorozatot tartalmazott a privatizációban és a kárpótlási folyamatban való személyes érintettségéről, illetve ezek lakossági fogadtatásáról. A kárpótlás tekintetében a vizsgálat egy blokkja részben az egykori föld-, részben az egyéb ingatlanulajdonokat illető igényekről tartalmazott kérdéseket. Az önbevallások lényegében megfelelnek azoknak az adatoknak, melyeket az igények benyújtása és elbírálása után az illetékes hivatalok hoztak nyilvánosságra. E statisztikák mintegy egymillió kárpótoltról szóltak, amelyhez közel áll vizsgálati adatunk. E szerint a felnőtt népesség 11 százaléka kapott kárpótlást saját vagy felmenője korábbi földtulajdona után, míg egyéb (üzem, bolt, ingatlan) tulajdonok után 2 százalék volt a kárpótoltak aránya. A kérdőív további kérdése külön kitért a valamilyen jogcímen kárpótlásban részesült további családtagokra is. E szélesebb kört is bevonva, az érintettek aránya ezzel 32 százalékra emelkedett.

A konzervatív kormányzat kárpótlási politikájának egyik deklarált célkitűzése egyfajta erkölcsi elégtétel- szolgáltatás volt, a társadalmi közhangulat javításának többé-kevésbé nyíltan hangoztatott szándékától is vezéreltetve. Egyéb tapasztalatok mellett, vizsgálatunk adatai is arra utaltak, hogy e célok igen kevésbé valósultak meg. A kárpótlási politikával a megkérdezetteknek csak kis hányada, 20 százaléka volt elégedett, 48 százalékuk viszont kifejezetten elégedetlenül nyilatkozott róla. Bár a kárpótlásban való személyes érintettség számottevően befolyásolta a véleményeket, még a kárpótoltak között is erősen megoszlott az elégedettek és elégedetlenek aránya. A licitációs formában szerezhető új földek sok egykori földtulajdonosnak sértették az igazságérzetét. Az ügyet fémjelző Független Kisgazdapárt hívei is nagyobbbrészt csalódottnak mutatkoztak, s talán csak a koalíciót vezető MDF támogatói mutatkoztak valamelyest elégedettnek a kárpótlási gyakorlattal. Az érintettek és a kormányhívek oldalán tapasztalt - nem túl határozott - támogatás semmiképp sem semlegesítette a kárpótlásból kimaradtak erőteljes ellenérzéseit.

A kárpótlási politika másik deklarált célkitűzése a privatizációs folyamatnak a kárpótlási jegyekkel történő élénkítése volt. Ehhez azonban sem a kárpótoltak (s különösen a jelentősebb volumenu papírokkal rendelkező kárpótoltak) köre nem volt igazán széles, sem az állami vagyontárgyak, termelő létesítmények kínálata nem volt kielégítő. Sok kárpótoltt - a földön kívül - eleve nem is gondolt másfajta befektetésre, hanem esetleg valamely nyugdíjkiegészítő életjáradékra váltásra, vagy az állami lakás megvásárlásának törlesztésére. A privatizációs folyamatot - a jegyeket begyűjtő vállalkozásokon keresztül - valamelyest élénkítette ugyan az alkalmazott módszer, de nem a kívánt mértékben, és elsődlegesen nem a közvetlenül érintett csoport, a kárpótlásban részesültek javára.

A fentiek mellett az előző kormány kárpótlási politikájának többé-kevésbé nyíltan deklarált, fontos motívuma volt az elgondolt társadalmi bázis, egy régi-új középosztály megteremtése. Hogy e célkitűzés mennyire járt sikerrel, arra direkt módon - legalábbis a rövidtávú kihatások szempontjából - az 1994-es választási eredményekből is következtethetünk. Az MDF és a koalíció jelentős térvessztése mindenképp arra utal, hogy e törekvések nem hozták meg a várt eredményt. A választások bizonyos részeredményei (a konzervatív pártok átlagon felüli szereplése a kárpótlások által leginkább érintett idősebb korosztályokban, vagy a történeti középosztály leszármazottait viszonylag nagy számban koncentráló fővárosi elitnegyedekben) bizonyos rétegek esetében ugyanakkor arra vallanak, hogy a tett lépések nem maradtak teljesen hatástalanok.

Az említett 1993 végi vizsgálat egy másik (ugyancsak 1000 fős reprezentatív) mintáján készült felvétel módot nyújtott arra, hogy egy további kérdésblokk révén már közvetlenül a magántulajdonhoz jutás, a privatizációban való részvétel formáiról s az ezekkel kapcsolatos tervekről érdeklődjünk. A tulajdonhoz jutás négy lehetséges formájáról tettünk fel kérdéseket. 1993 végéig földet a felnőtt népesség 6 százaléka vásárolt, s emellett 4 százalék válaszolt úgy, hogy a jövőben földvásárlást tervez. Az előbbinél többen, 10 százalékban válaszoltak úgy, hogy "az elmúlt években valamilyen magánvállalkozást alapítottak vagy abban résztvettek". Magánvállalkozások alapítása - különféle társulások, szövetkezetek, polgári társaságok formájában - Magyarországon már a nyolcvanas évek elejétől lehetséges volt (arról nem is szólva, hogy a "kisárutermelői", kisiparosi, kiskereskedői tulajdon a "magánszektorban" a szocialista rendszer évtizedei alatt bizonyos szűk keretek közt mindvégig fennmaradt). Valószínűleg ezek az előzmények is szerepet játszottak abban, hogy e vállalkozói-tulajdonosi formákban való részvételtől 1993-ban már aránylag magas adatokat regisztrálhattunk. A vállalkozást alapítók legnagyobb hányada (közel fele) a kereskedelem és a szolgáltatások terén tevékenykedett, s a termelőszféra aránylag mérsékelt érdeklődést vonzott.

A foglalkozás szerinti bontások ugyanakkor azt a tendenciát is jelezték, hogy a vállalkozást alapítók csak kisebb hányada (kb. 45 százaléka) folytatott főfoglalkozású - kisiparosi, szellemi szabadfoglalkozású, mezőgazdasági árutermelői, esetleg menedzseri- tevékenységet. Nagyobb részük vállalkozását inkább jövedelemkiegészítő lehetőségként vette számításba (s eredeti munkahelyét legalábbis kockázatmértéklő "menedékhegyként" tartotta fenn). A fent jelzett 10 százalékos adat értékelésénél azt sem lehet figyelmen kívül hagyni, hogy az elmúlt években igen sokan hagytak fel rövid idő után vállalkozásukkal. (A ténylegesen vállalkozási tevékenységet folytatók létszáma valószínűleg némileg a jelzett 10 százalékos aránynak megfelelő mintegy 800 ezer fő alatt maradt. Bár az alkalmazott kategóriák nem teljesen azonosak, Laky Teréz 1992-es adata 466 ezer önállót mutatott ki, ami 1993-ra sem nőhetett még jelentősen félmillió fölé.)

Ami a jövőbeli terveket illeti, a megkérdezettek 11 százaléka jelezte, hogy vállalkozással kapcsolatos elképzeléseket forgat a fejében. Bizonyos időbeli összehasonlításokon alapuló vizsgálatok, így Lengyel Gy.-Tóth I.J., 1993 arról adtak számot, hogy a ("szívesen lenne-e vállalkozó" kérdéssel mért) vállalkozási kedv némiképp csökkent a nyolcvanas-kilencvenes évek fordulóján tapasztalt ambíciókhoz képest. Vizsgálati adataink lényegében egybecsengtek e tapasztalatokkal; a tényleges vállalkozási lehetőségek megjelenése és a buktatók megtapasztalása már ekkoriban megrostálta a vállalkozások felé orientálódókat. 1993-as adataink szerint az ilyen tervekkel foglalkozók zömükben a még pályájuk elején álló, fiatal korosztályokból kerülnek ki.

A tőzsde megjelenésével a spekulációs-befektetési üzletág is megjelent a magángazdasági kezdeményezések sorában. A kockázatot hordozó részvényvásárlást a lakosságnak még csak 4 százaléka vonta be investíciós stratégiájába, s további 5 százalék nyilatkozott úgy, hogy a jövőben tervez ilyen vásárlásokat.

A privatizáció par excellence formája, az állami vállalatok megvétele a magyar vállalkozói réteg tőkeerejét - még esetleges jelentős hitelek mellett is - nagyrészt meghaladta, így a legnagyobb vállalatok készpénzes értékesítésein a pályázók zöme külföldi befektetőkből tevődött. Az 1993-as vizsgálat ugyanakkor az adott kérdéskör kapcsán számításba vette, hogy a hivatalban lévő kormányzat kisebb jelentőségű gazdasági szervezetek privatizálásakor a hazai befektetők számára különböző kedvezményes hitelalapokat szervezett (mint az E-hitelt vagy a Start-hitelt). Megkérdeztjeinknek csak 1 százaléka jelezte azonban, hogy személyesen vett részt ilyen akciókban. 5 százalékos mutató továbbá érdeklődést az ilyenfajta tulajdonvásárlás iránt. 1993 végén, vizsgálatunk idején még csak terv formájában létezett a kisbefektetői részvényprogram, melynek beindítását a konzervatív koalíció a választási kampány idejére tervezte. A népesség 4 százaléka jelezte, hogy foglalkoztatja a programba való személyes bekapcsolódás.

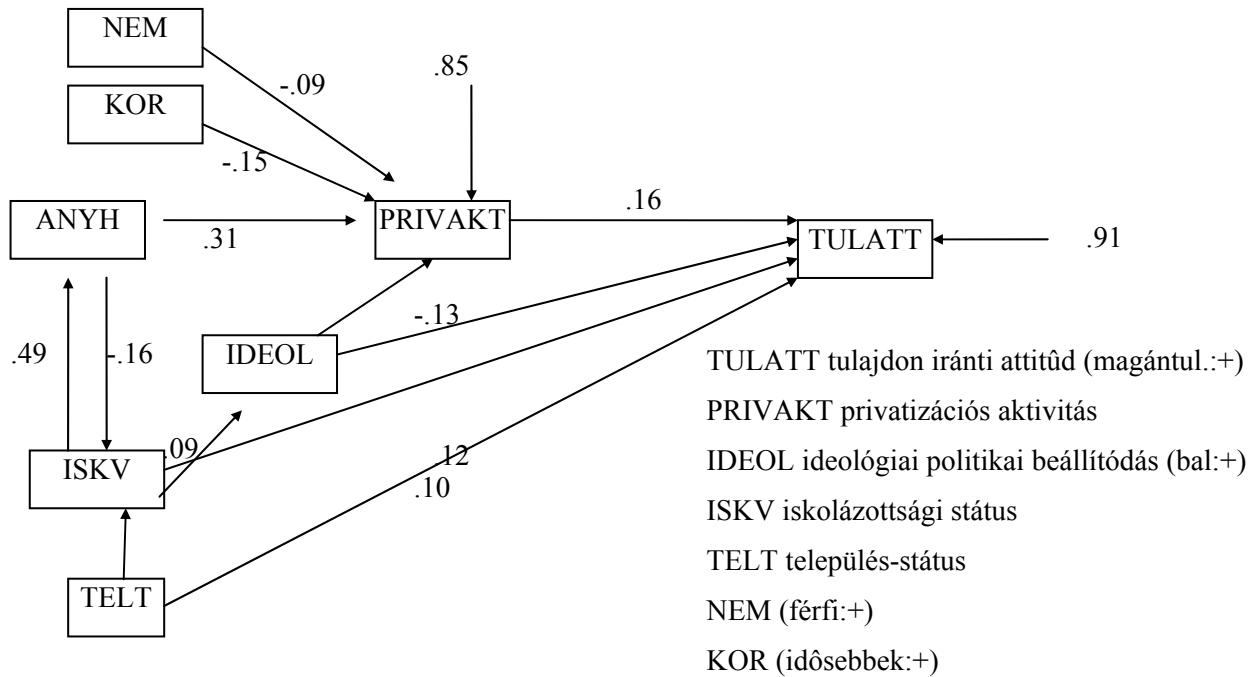
Ha a tulajdonszerzés különböző formáit összegezzük, a felnőtt népesség 17 százalékáról mondható el, hogy (saját bevallása szerint) részt vett a magánvállalkozás valamelyik új formájának magyarországi beindításában. Ha a terveket is hozzászámítjuk, 28 százalékos tesz ki a privatizáció által valamilyen formában, valamilyen fokon érintettek aránya. A következőkben közvetlenül vizsgáljuk, hogy milyen tényezők kondicionálják a privatizációs aktivitást, és hogyan befolyásolta a szóban forgó érintettség a magántulajdon iránti attitűdök alakulását.

Szóban forgó vizsgálatunkban - egy további, ideológiai-politikai vonatkozású kérdéssorozat részeként - a tulajdon dimenziójában (állami/magán) is véleményt kértünk. Egy hétfokú skála egyik végpontján a "a kormánynak minden módon a magángazdaság kifejlesztését kell szorgalmaznia" megállapítás szerepelt, míg az ellentétes póluson az, hogy "a kormánynak az állami tulajdon előnyeit kell minél jobban kihasználnia". A kérdés abban állt, hogy ki hogyan helyezné el saját álláspontját a pólusok közt.

A vélemények átlaga (a héttagú skálán) a középtől három tizedponttal tért el a magántulajdon pólusa felé. A kérdést élére állítva, tehát többen hajlottak a magántulajdon térnyerésének elfogadására, mint az állami tulajdon konzerválására (a hétfokú skála két-két szélső lépcsőfokán a megkérdeztettek 26, illetve 16 százaléka helyezte el magát); ezek a véleménymegoszlások a panelvizsgálat - néhány hónapon belüli - további két hullámában sem módosultak jelentősen. Nem hagyhatjuk azonban figyelmen kívül, hogy a megelőző négy év során a médiában, pártpolitikai küzdelmekben, s a választási kampányok során is erőteljes kultiváció folyt a magántulajdon magyarországi meggyökereztetése érdekében. Ha a válaszadás során működtek bizonyos "kívánatosági hatások", azok minden bizonnyal a magántulajdon irányában hatottak. Ehhez képest a vélemények megoszlása csak kevéssé tér el attól a középértéktől, amely esetenként a jellegtelen véleménynélküliség, máskor a társadalomban polárisan szembeszegülő álláspontok lecsapódása, s ebben a konkrét esetben ismét a kérdéskörrel kapcsolatos általános ambivalencia jele.

Vizsgálatunk megkísérelte feltárni a tulajdonnal kapcsolatos attitűdök - bizonyos premisszák mellett érvényes - kauzális összefüggéseit. Az alábbi elemzés alapja egy olyan útelemzés, amelynek kimeneti pontja a fenti önbesorolás. Modellünkben feltételeztük, hogy a privatizációs aktivitás az attitűdök közvetlen magyarázójaként egyfajta közbülső változó szerepét tölti be. (Még visszatérünk rá, hogy e feltevés korántsem magától értetődő, s a két változó kapcsolata inkább interdependens mint egyértelműen egyirányú-oksági.) További változóink: az iskolai végzettség, az anyagi szint, a településtípus, a kor, a nem, valamint az ideológiai-politikai beállítottságot mérő bal-jobb skálán elfoglalt hely. Az előzetes elemzések alapján ezek mindegyike szignifikáns szerepet játszott a privatizációs aktivitás vagy a tulajdon iránti attitűd (vagy mindkettő) magyarázatában.

1. ábra: A tulajdon iránti attitűd útmodellje

A közvélemény megosztottsága szempontjából két tényező szerepe különösen érdekes a közvetlen hatások oldaláról. A legerősebb befolyás a (privatizációs részvétel és tervek együttes indexén alapuló) privatizációs aktivitás változójához kapcsolódik. Azok várnak tehát többet a magántulajdon térhódításától, akik maguk is bekapcsolódtak valamilyen formában ebbe a folyamatba, vagy legalábbis ilyen elképzelésekkel foglalkoznak. A másik tényező ahhoz az ideológiai-politikai alapbeállítódáshoz kapcsolódik, melyet a nemzetközi politikai szociológiai irodalomban közkeletű tízfokú bal-jobb skálával mértünk. Számos tapasztalat szerint Magyarországon ez a beállítódás a múlt rendszer megítélésével van szoros kapcsolatban. A korábbiakban már utaltunk azokra a többévtizedes ideológiai-szocializációs előzményekre, melyek szinte tabuszerűen kezelték az állami tulajdon magasabbrendűségének és a magántulajdon retrográd jellegének doktrínáját. E szemléletmód nyoma jelenik meg abban, hogy a magukat a baloldali pólus felé sorolók jóval ambivalensebbnek (vagy éppen az állami pólus felé hajlóbbnak) bizonyultak a tulajdon kérdésében. E tendencia mögött részben egy - a szociáldemokrácia hagyományokban is meglévő - elköteleződés húzódnak meg az állami beavatkozás piackorrigáló szerepe szorgalmazása iránt. De bizonyára motiválta a véleményeket a magántulajdon kultiváló jobboldali kormányzat politikájával szembeni általános attitűd is (az egyik oldalon a mindenre kisugárzó elégedetlenség, a másik oldalon az egyetértő elégedettség).

A közvetlen befolyást gyakorló további tényezők: az iskolai végzettség és a településtípus egyaránt a centrum-periféria tagozódásnak megfelelően befolyásolták a vizsgált attitűdöt. Egybecseng ez azokkal a tapasztalatokkal, hogy a magyarországi privatizációs folyamatokból elsősorban a centrumban lévők tudtak profitálni (Budapestre koncentrált az országba érkező külföldi tőke mintegy 70 százaléka, s ez az arány azóta is csak kevéssé módosult; a munkanélküliség fővárosi rátája csak fele akkora, mint az ország egyéb részein).

A (privatizációs aktivitáson keresztül ható) közvetett befolyások közül az anyagi helyzet szerepét kell kiemelni. A jövedelmi-vagyoni szint oly mértékben kondicionálja a privatizációs aktivitást, hogy e láncszemen keresztül a tulajdonnal kapcsolatos attitűdre kifejtett közvetett hatása

sem elhanyagolható⁶. A demográfiai tényezők egyéb tapasztalatokból is ismert módon befolyásolják a privatizációs aktivitást. (Főleg a jövőbeni tervek oldalán) a fiatalok fogékonyabbak az új lehetőségek kihasználására, mint az idősebb korosztályokhoz tartozók. Hasonlóképp, a férfiak is nagyobb arányban képviseltetik magukat a privatizációban aktívan résztvevők között.

A közvetett hatások sorában ismét említeni kell a bal-jobb politikai beállítódás tényezőjét. Az ideológiai mozzanat erejét jelzi, hogy nemcsak a tulajdonnal kapcsolatos állásfoglalásokat befolyásolja, hanem a privatizációs részvételt is, tehát a baloldali beállítódás a kérdéses időszakban bizonyos fenntartást jelzett a privatizációba való bekapcsolódás irányában.⁷

A fent tárgyalt tényezők nagyobb része rövid távon kevésbé változ(tathat)ó feltételként, gyakorlatilag adottságként jön számításba, amikor a privatizációval kapcsolatos attitűdök felemáságát, s a jövőben várható tendenciákat tekintjük. A változások alapját képező legdinamikusabb tényező talán maga a privatizációs aktivitás lehet. Ha a részvétel nem is elhanyagolható, adataink szerint mindeztől a lakosságnak csak viszonylag szűk körét ölelte fel.

A dinamikus mozzanat szerepét annál inkább hangsúlyozni kell, mivel az (akár kedvező, akár kedvezőtlen) privatizációs attitűdök ugyanúgy befolyásolhatják a privatizációs aktivitást, mint ahogy fordított előjellel már szóltunk erről. A részvétel-attitűd-részvétel láncolat mozgósítása növelheti a lakosság gazdasági aktivitását, és mérsékelheti a magántulajdonnal, privatizációval szemben Magyarországon az elmúlt években világosan érzékelhető ellenérzések erejét.

4. A piacgazdasági attitűdök néhány háttértényezője

4.1. A külföldi tőke megítélése a magyar közvéleményben

A magyarországi privatizáció egyik legjellegzetesebb vonása a külföldi tőkebeáramlás kiemelt szerepe. Mivel Magyarország a későszocialista korszakban vezető szerepet játszott a piaci reformok terén, már a rendszerváltás induló éveiben a működő tőke kivétel vezető célországává vált. Az 1990 és 1995 közötti 10 milliárd dollár feletti összérték jelentősen meghaladja valamennyi más poszt-szocialista ország külföldi tőkeimportját. Fontos fejlemény, hogy a magyar energiaszektor privatizálásának is külföldi cégek váltak főszereplőivé. A világ nagy multinacionális cégeinek több mint fele képviselteti már magát az országban. 1995-ben a magyar exportnak több mint 70 százaléka származott olyan cégektől, melyekben domináns a külföldi részesedés.

Mivel e folyamattal egyidőben a magyar gazdaság jelentős visszaesésen ment keresztül, és a lakosság nagy részének az életszínvonala is csökkent, a közvéleményben a külföldi tőkével kapcsolatban is vegyes attitűdök alakultak ki. Az infláció emelkedésével párhuzamosan a munkanélküliség is jelentősen nőtt - majd a 10-12 százalékos sávban állandósult -, s noha a külföldi tőkéhez fűződő privatizáció és az álláshelyek számának csökkenése közt az elemzések nem mutattak ki összefüggést, főleg a válságrégiókban sokan tették felelőssé a külföldi tulajdont a helyzet rosszabbodásáért. Vizsgálatainkban nem szerepeltek átfogó kérdésblokkok a külföldi tőke szerepével

⁶ A béta-együttható .05.

⁷ Nem zárható azonban ki a fordított irányú - szelekciós - hatás érvényesülése sem, azaz az a tendencia, hogy a konzervatív kormány a politikailag közelálló pályázókat részesítette előnyben a privatizációs döntéseknél, mint ahogy feltehetőleg a kormányváltás utáni periódusban hasonló szelekciós tendencia ellenkező előjellel érvényesült. Arra azonban nincsenek adataink, hogy maga a bal-, vagy jobboldali politikai beállítódás az új koalíciós kormányzás idején hogyan függ össze a privatizációval.

kapcsolatos attitűdökről, néhány olyan adattal azonban rendelkezünk, melyek egyrészt a közhangulat időbeni alakulását jelzik, másrészt a közvélemény belső fragmentáltságáról is képet adnak.

1991 és 1995 között vizsgálatainkban három ízben szerepelt egy kérdésblokk részeként az a kijelentés, hogy "a külföldi tőke bejövetelét minden eszközzel elő kellene segíteni". A következő táblázat a három időpontra vonatkozóan mutatja be a kijelentéssel való egyetértés alakulását. Külön tüntetjük fel az adatokat életkor szerint, amely tényező alapján leginkább oszlottak meg a vélemények.

7. tábla: A külföldi tőke bejövetelének szorgalmazása 1991-ben, 1993-ban és 1995-ben az össznépszerűségben és az egyes életkori csoportokban (átlagértékek 5 és 1 közt)

	felnőtt népesség	18-29	30-44	45-59	60 év fölött
		évesek			
1991	3.78	3.98	3.78	3.74	3.64
1993	3.21	3.50	3.26	3.05	3.05
1995	3.03	3.26	3.01	2.96	2.93

1991-ben, közvetlenül a rendszerváltás után, még általános várakozás fuzódott a külföldi tőke minél gyorsabb és tömegesebb bekapcsolódásához a magyar gazdaságba. Ekkoriban omlottak össze a magyar gazdaság hagyományos keleti kapcsolatai, KGST-piacai, s a közvélemény ennek a kiesésnek a pótlását is a legkézenfekvőbb módon a nyugati piacokhoz való minél erőteljesebb integrálódástól remélhette. Ekkoriban még túlnyomó volt a tőkebejövetel "minden eszközzel" való szorgalmazását helyeslők aránya: 55 százalékkal (s ezen belül a teljesen egyetértők 29 százalékaival) szemben mindössze 11 százalék volt az elutasítás. A nyugati tőke gyors térhódításában sokan annak garanciáját láthatták, hogy Magyarország mielőbb beemelődik a fejlett Európa belső gazdasági és politikai vérkeringésébe. (Itt érdemes visszautalni a rendszerváltás körüli évek sokszor illúziókkal átszótt, várakozásteli hangulatára, amely "a Nyugat utolérésének" belátható időn belüli megvalósulásához fuzódott.)

Ahogy az eredmények is utalnak rá, a gyors változások ígérete az eltelt évek során sokat veszített erejéből. Már 1991 és 1993 közt ugrásszerűen csökkent a külföldi tőkét kétség nélkül szorgalmazók aránya, és 1995-re gyakorlatilag ki is egyenlítődték az egyetértők és az elutasítók tábora. A mostanra kialakult válaszmegosztlás a közvélemény erős megosztottságát és ambivalenciáját tükrözi e kérdésben.

Némileg árnyalják e képet a korcsoportok szerinti adatok. A fiatalok mindvégig nagyobb várakozással fordultak a tőkebejövetel felé, mint a több kételyt nyilvánító idősebb korosztályok, s körükben még a legutóbbi időben is a pozitív attitűdök voltak inkább túlsúlyban. Az új jelenségek iránti általános nyitottság mellett minden bizonnyal a fiatalabb korcsoportok közvetlenebb érdekeltsége is közrejátszik a szóban forgó tendenciában. A tapasztalat szerint a letelepedő, illetve a tulajdont átvevő nyugati cégek előszeretettel alkalmaznak jól képzett, agilis munkaerőt, s a hirdetések tanúsága szerint a szelekciós kritériumok közt az életkorra külön hangsúly helyeződik. A külföldi, illetve vegyes vállalatoknál - az elsősorban a szellemi munkakörökre érvényes - az átlagost jóval meghaladó bérszínvonal a fiatalok jelentős csoportjai számára villantják fel a gyors felemelkedés lehetőségét.

A vélemények társadalmi eloszlásában az évek során a legnagyobb átrendeződések a politikai pártállás szerint mentek végbe. Ami többé-kevésbé végig fennállt: a liberális pártok, az SZDSZ és a FIDESZ híveinek az átlagosnál elfogadóbb beállítódása (noha az SZDSZ-tábor ilyen jellege határozottabb volt közvetlenül a rendszerváltást követően). A kormánypárt/ellenzék szembenállás

viszont érezhetően rányomja bélyegét a vélemények alakulására. A kiindulópont idején az akkor ellenzékben lévő - és eredeti ideológiáját tekintve nem kifejezetten tőkebarát - MSZP támogatói köre volt a legelutasítóbb állásponton. 1991-ben az SZDSZ 4.05-es átlagával szemben az MSZP hívei közt csak 3.50 volt a szóban forgó átlagérték, és 1993-ban is náluk volt leggyengébb a hat parlamenti párt tábora közül a külföldi tőkeimport támogatása. Ellenkező tendencia jellemezte ezt az időszakot az ekkor a kormány élén álló MDF támogatói körében, és 1993-ban (a közhangulat általános kedvezőtlenebbre fordulása mellett) már ők alkották a tőkebejövetelet leginkább helyeslő csoportot. A szociálliberális MSZP-SZDSZ kormány hatalomra kerülésével ismét változik a kép. Az MSZP az egyedüli párt, ahol valamelyest javult 1993 és 1995 közt a külföldi tőke elfogadottsága, s már korántsem ők a legelutasítóbbak. E szerepben az 1995-ben legerősebb ellenzéki párt, a Kisgazdapárt szavazótábora jelent meg.

Az előző kérdést az ellentétes szemszögből közelítette meg az - ugyanabban a kijelentés-sorozatban szereplő - tétel, mely annak az igénynek az elfogadottságára irányult, hogy "a vállalatok eladásánál a hazai vevőket előnyben kellene részesíteni". Érdekes egybeesés, hogy 1991-ben, mikor a két kijelentés első alkalommal szerepelt együtt, a velük való egyetértés átlagértéke csaknem teljesen megegyezett (3.78, illetve 3.81). Ez arra utal, hogy a privatizációs folyamat kezdetén a közvélemény a külföldi tőkebehozatal ösztönzését és a hazai tulajdonszerzés megkönnyítését még két, egymással összeegyeztethető feladatnak látta. Az adatok arra vallanak, hogy az évek során az emberek egyre ellentmondásosabbnak látták e két cél együttes megvalósíthatóságát. Míg a külföldi tőke bejövetelevel kapcsolatban egyre tartózkodóbbá váltak az álláspontok, a hazai tulajdonszerzés előnyben részesítését egyre többen hangoztatták. 1995-re több mint egy pontra nőtt az ötfokú skálán belül a két tétel megítélése közti különbség. Még többet mond talán, hogy ez utóbbi véleménnyel ekkor már minden második megkérdezett teljesen egyetértett, ami azzal járt, hogy e tétel 4.34-es átlagpontszámmal kilenc kijelentés közül a legelső helyre ugrott (megelőzve olyan item-eket, mint a munkanélküliség vagy a szegénység - egyébként ugyancsak erősen szorgalmazott - feltartóztatása).

8. tábla: Vélemények a hazai vevőknek a privatizálásban való preferálásáról 1991 és 1993 között (százalék⁸, illetve átlagpontszám)

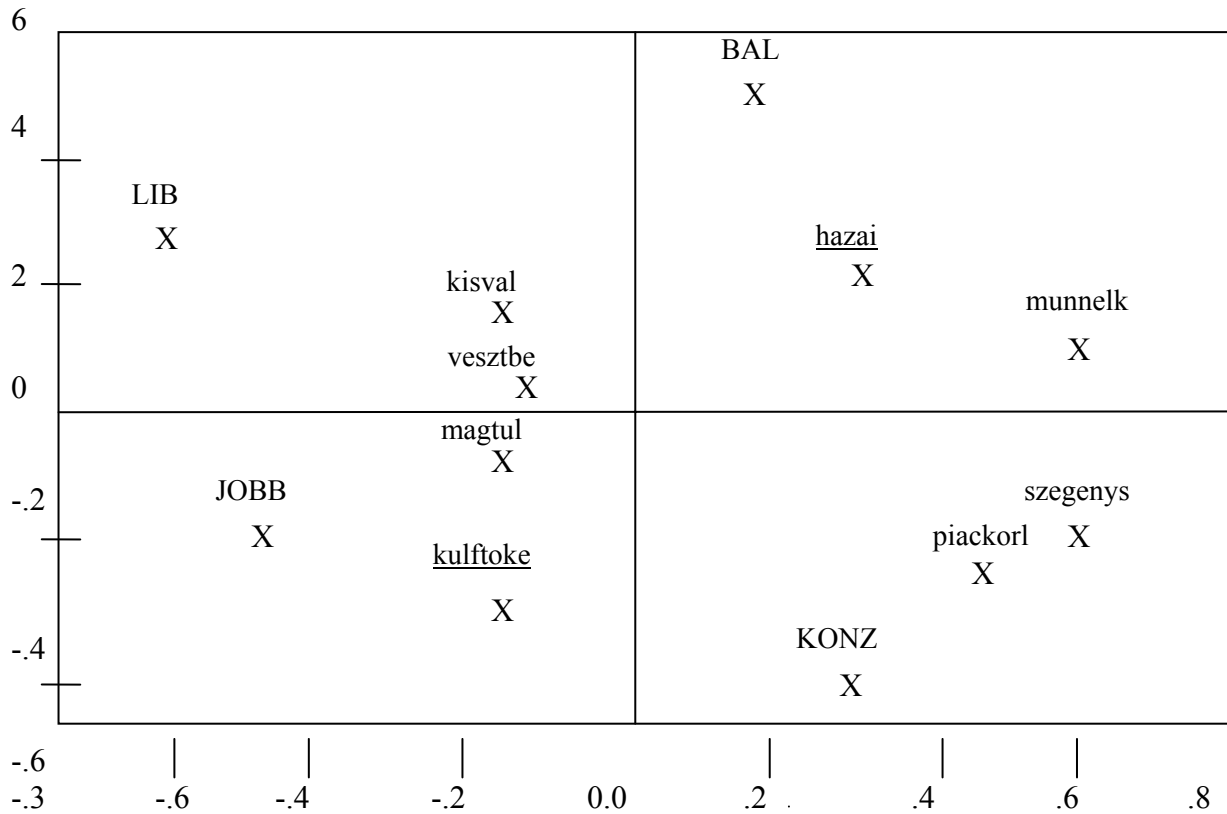
	teljes egyetértés				teljes elutasítás		átlag-pontszám
	5	4	3	2	1		
1991	29	32	21	9	3	3.81	
1993	44	34	11	5	2	4.21	
1995	53	32	9	3	1	4.34	

Bár nincs rá közvetlen bizonyítékunk, mégis valószínűsíthető, hogy a hazai állampolgárok előnyben részesítésének az igénye mögött - a kérdés szó szerinti értelmében véve - nem egyszerűen a tulajdonosi érdekek támogatása áll, hanem egy ennél diffúzabb, ösztönös protekcionista szellemiség, amely a gondok növekedését, az árak növekedését a külföldi termékek látványos térhódításával, s a külföldi tőke növekvő jelenlétével kapcsolja össze. A tapasztalatok szerint széles körben vált ki frusztrációt a csillogó áruválaszték és a csökkenő jövedelmek közti feszültség, illetve az a tendencia, hogy az olcsóbb magyar árukat a piac sok területéről szorítják ki a magyar fogyasztók számára sokszor megfizethetetlen importtermékek.

⁸ A "nem tudom" válaszok és a válaszhány összesített értéke a három időpontban: 7, 5, illetve 3 százalék.

Azt, hogy az adott esetben egy, a privatizáció kérdéskörén túlmenő szindróma megnyilvánulásáról van szó, a vélemények ideológiai beágyazottságának és a kognitív- szemantikai szerveződésének elemzése is jelzi. Az alább közölt grafikus OVERALS-analízis a fenti két tétel kijelentés-sorozatának együttesét és a bal-jobb, illetve a liberális-konzervatív ideológiai skálán való önbesorolás ellentétes pólusait foglalja magába.

2. ábra: Az idegen tőkével és a hazai tulajdonszerzéssel kapcsolatos vélemények elhelyezkedése az elemzett ideológiai mezőben (OVERALS)

Jelzetek: BAL - baloldali, JOBB - jobboldali, LIB - liberális, KONZ - konzervatív; kulftoke - a külföldi tőke bejövetele, hazai - a hazai vevők preferálása, magtul - több magántulajdonosra van szükség, kisvall - több kisvállalkozásra van szükség, vesztbez - a veszteséges üzemeket be kell zárni, munnelk - a munkanélküliség megakadályozása, szegenys - a szegénység elleni küzdelem, piackorl - a piaci verseny korlátozása.

A vizsgált szemantikai teret a bal-jobb és a liberális-konzervatív szembenállás négy mezőre osztja. Az elemzett két állítás egymással pólusosan szemben helyezkedik el, úgy, hogy a külföldi tőke igenlése a jobboldali, a hazai tulajdon védelméé a baloldali ideológiai mezőre esik. A külföldi tőke iteme közelről kapcsolódik a magántulajdonlás kiterjesztésének szorgalmazásához, ezzel szemben a hazai tulajdon preferálásának tétele egy tartalmilag kevésbé közvetlen kijelentéshez: a munkanélküliség feltartóztatásához áll legközelebb. Korábban már utaltunk arra a köznapi attribúcióra, amely a növekvő munkanélküliséget a külföldi tőke privatizációjával hozza kapcsolatba.

Figyelmet érdemel, hogy a fenti polarizáció nem a magyar történelemben hagyományos liberális-konzervatív, hanem az újonnan kibontakozó tőke-munka polarizációnak megfelelő jobb-bal

tengelyhez kötődik. Ez a jelenség arra utal, hogy az idegen tőke térhódításával szembeni ellenérzések, ambivalenciák érdekkonstituáló erőkként jelennek meg, és ily módon csatornázódnak be a korporatív erők politikai mezőben való játszmáiba is.

Az elmondottakkal bizonyos tekintetben egybeesnek a hierarchikus tagoltság tényezői, az iskolázottság és a foglalkozás szerint tapasztalt különbségek. Valamennyi időpontban az alacsonyabb státuszú csoportok (a legfeljebb általános iskolát végzettek, a szakképzetlen fizikaiak) szorgalmazták leginkább a hazai vevők előnyben részesítését, és a diplomások, a vezetők, értelmiségiek voltak e tekintetben legalább visszafogottak. Az életkor szerint az előző kérdéshez hasonló tendenciát, az idősebb korcsoportok erősebben protekcionista beállítódását tapasztalhattuk. A pártállás szerint is sok a hasonlóság az előző kérdéssel. Végig a kisgazda szavazók hangoztatták leginkább a hazai tulajdonszerzés védelmét a külföldiekkel szemben, s az SZDSZ és a FIDESZ hívei képezték a másik pólust. Az MSZP támogatói köre e kérdésben inkább az előbbiekhöz állt közel végig a felölelt periódus alatt. Valamennyi említett csoportról elmondható azonban, hogy az eltelt időszak során a közvélemény főáramához, a külföldi tőke iránti növekvő fenntartáshoz igazodott.

A közvéleménynek a tőkeimport iránt "lanyhuló lelkesedése" ugyanakkor más vizsgálati adatok szerint nem vette fel a heves xenofóbia formáját. Ezek szerint a szóban forgó kérdéskör nem szerepelt az utóbbi években a közvéleményt leginkább foglalkozó témák közt. 1993 és 1994 folyamán - egy panelvizsgálat két hullámában - két ízben is szerepelt vizsgálatainkban az a kérdés, hogy az 1994-es választás után létrejövő új kormánynak milyen kérdésekkel kellene kiemelten foglalkoznia. 15 tétel közt - az akkoriban már gyakran hangoztatott idegenellenes követelésekre tekintettel - "az idegen tőke kiszorításának" jelszava is helyet kapott, mint az új kormány lehetséges prioritásainak egyike. Az eredmények szerint csak egy-két olyan "teendő" volt (a történelmi igazságtétel és a kemény adóbehajtás követelése), amelyet a külföldi tőke kiszorításának igénye a rangsorban meg tudott előzni. Nemcsak a gazdaság rendbetétele, a munkahelyteremtés, vagy a szociális helyzet javítása kapott jóval több szavazatot, hanem olyan prioritások is, mint például a környezetvédelem erősítése, a sajtószabadság védelme, sőt az államháztartás reformja. 1994-ben, közvetlenül a választások előtt a megkérdezettek fele egyáltalán nem választotta ki e tételt a fontos témák közt, és csak 15 százalék minősítette az idegen tőke kiszorítását nagyon fontos teendőnek.

A részletesebb bontások szerint a kifejezetten idegentőke-ellenes attitűd jól behatárolható politikai miliőben és társadalmi közegekben jelenik meg elsősorban. A szóban forgó követelés 1994-ben valamennyi vizsgált csoport közül legerőteljesebben a Kisgazdapárt szavazói közt jelentkezett (a szóban forgó átlagérték 2.00 a felnőtt népesség 1.68-ával szemben, ahol a 3 az erőteljes szorgalmazást, az 1 a kérdés mellőzését jelenti). Ennek felel meg, hogy az idegeneket a gazdaságból kiszorítani törekvő attitűd az alacsony iskolázottságú és a vidéki környezetekben a legjellemzőbb. Valószínűleg a munkanélküliség általi fenyegetettség jut kifejeződésre abban, hogy a fiatalok aránylag nagy csoportja is hajlik az idegenek elleni megszorító intézkedések elfogadására.

4.2. A szociális biztonság és a piacgazdaság értékkonfliktusai

Közismert, hogy a szükséglethierarchiák különböző elméletei szerint a fiziológiai és a biztonságsszükségletek megelőzik a szabadságigényeket. Ha a piacgazdaság térhódítása - a gazdasági szabadság térnyerése - nem jár együtt az alapvető létfeltételek javulása iránti bizalommal, ez fontos pontján kezd ki a gazdasági rendszerváltás társadalmi legitimitását, a változások iránti tömeges lojalitást.

A lehetséges konfliktusok fokozottan jelentkeznek, ha egy viszonylag hosszú átmeneti időszakban a strukturális átalakulás nemhogy növekvő, hanem inkább zsugorodó "torta" elosztása mellett megy végbe. A nagyszámú vesztes ilyenkor csak az esetben emelkedik felül a kétségtelen deprivalódáson, ha nagy bizonyossággal várhatja, hogy rövidesen rá is sor kerül (a hirschman-i analógiával "az ő kocsisávja is nemsokára kiszabadul a dugóból").

Ezeket az általános összefüggéseket a posztoszocialista társadalmak esetében egy sajátos ideológiai hagyaték is színezi. E társadalmak kultivált ideológiai alapértéke a társadalmi egyenlőség volt, és kétségtelen, hogy a rendelkezésre álló erőforrásokhoz képest aránylag sokat is fordítottak bizonyos alapszükségletek általános kielégítésére. A létrejött szociális védőhálóhoz való - egzisztenciálisan és ideológiailag is motivált - ragaszkodás különösen erőteljes lehet olyan időszakban, amikor a gazdasági konjunktúra általános feltételei erősen korlátozzák a státuszmegőrzés egyéni törekvéseit.

A rendszerváltozás óta végzett vizsgálatok visszatérően bizonyítják a szociális biztonság és a piacgazdaság dimenziójában regisztrált attitűdök negatív korrelációját. Példaként ragadjuk ki az egyik 1993-ban végzett vizsgálatból egy kijelentés-sorozat néhány tételének összefüggéseit. Ebben az időszakban - amely néhány hónappal az 1994-es országgyűlési választások előtt gyakorlatilag már a kampány jegyében telt, és igen erőteljes volt a Szocialista Párt támogatottságának a felfutása - különösen pregnánsak voltak a vélemények szóban forgó összefüggései. Az alábbi táblázat soraiban a kijelentés-sorozat néhány piacgazdasággal kapcsolatos tétele, oszlopaiban a szociális biztonsággal, jövedelemkülönbségekkel kapcsolatos tételek találhatók. A táblázat e két item-együttes korrelációin alapul.

9. tábla: A piacgazdaságra és a szociális biztonsággal kapcsolatos kijelentések⁹ összefüggései 1993 végén¹⁰

	magáncégek	(korrelációs együtthatók) ¹¹ nagyipari magántul.	veszteséges üzemek bez.
a jövedelemkülönbségek csökkentése	-.16**	-.18**	-.05
a szegénység elleni küzdelem prioritása	-.10*	-.09*	-.04
a munkanélküliség megakadályozása	-.18**	-.15**	-.14**

* p<.01

**p<.001

Ha egy-két összefüggés nem is volt szignifikáns, a korrelációk iránya mindenütt egybecsengő. Így akik túlzottnak találták a jövedelmi különbségeket, azok másoknál kevésbé támogatták a magáncégek alapozott gazdasági fejlődést, vagy a magántulajdonnak a nagyiparban való uralkodóvá válását, illetve a veszteséges üzemek bezárását. (Természetesen a korreláció nem fejez ki oksági

⁹ A szóban forgó kijelentések pontos szövege a következők:

a, A jövedelemkülönbségeket csökkenteni kellene. Ma a szegénység elleni küzdelem az első számú feladat. A munkanélküliséget Magyarországon minden áron meg kell akadályozni.

b, A gazdasági fejlődést a magáncégekre kellene alapozni. A nagyiparban is a magántulajdont kellene uralkodóvá tenni.

A veszteséges üzemeket be kellene zárni.

¹⁰ Az összefüggésekről a részletesebb táblázatokat lásd a Függelékben.

¹¹ A vizsgálat alapmintája egy 1000 fős országos reprezentatív minta volt. A felvétel a panelszerű vizsgálat második hullámaként zajlott le (a lemorzsolódás miatt a megkérdezettek száma mintegy 750 főre csökkent). A vizsgálat a Szonda Ipsos közreműködésével készült.

irányt, és ugyanígy állítható, hogy például akik a magáncégek térhódítása mellett álltak ki, kevésbé voltak érzékenyek a jövedelemkülönbségek növekedésére vagy a munkanélküliség magas számaira.)

A negatív összefüggések alapján mindenesetre okkal állítható, hogy a szociális biztonsággal kapcsolatban növekvő érzékenység a közvéleményben főképp a piacgazdasággal, privatizációval kapcsolatos támogató attitűdök általánossá válására. Ezért sem érdektelen, hogy hogyan alakultak a rendszerváltás óta eltelt időszakban a szociális kérdéskörrel kapcsolatos vélemények. Egy olyan téma van - a jövedelemkülönbségek értékelése -, amelyben a rendszerváltás előtti időszakra, 1988-ra visszanyúló adatokkal is rendelkezünk (ezekre részben már utaltunk is). Más témákban (munkanélküliség, szegénység) 1990 óta rendelkezünk többszörösen megismételt és 1995-ig futó adatokkal. A következő táblázat e kérdésekre adott válaszok dinamikáját ábrázolja (a megkérdezettek valamennyi esetben az iskolai osztályzatoknak megfelelően fejezték ki a kijelentésekkel való egyetértésüket).

10. tábla: A szociális biztonsággal, jövedelemkülönbséggel kapcsolatos vélemények alakulása 1988 és 1995 között (átlagpontszám 5 és 1 között)

	1988	1990	1991	1992	1993	1995
a jövedelemkülönbségek csökkentése	3.66	-	-	3.96	4.07	-
a szegénység elleni küzdelem prioritása	-	4.03	4.21	4.20	4.26	4.14
a munkanélküliség feltartóztatása	-	3.98	4.08	4.24	4.26	4.13

Általánosságban elmondható - ezt az egyetértés-skála felső sávjában elhelyezkedő, 4 körüli átlagértékek is jelzik -, hogy a közvéleményben a szociális biztonság kérdései a prioritás-rangsorban igen magas helyen állnak, legyen szó a jövedelemkülönbségek mértékéről, a munkanélküliségről vagy a szegénységről. Mint az elsőként említett téma adatai erről közvetlenül is tanúskodnak, a rendszerváltás után (akár a végbement strukturális átalakulások, akár a nehezedő életkörülmények nyomán) ez az érzékenység csak fokozódott. Az 1994-es kormányváltásig valamennyi vizsgált témában általánosabbá váltak a szociális problémák súlyosságát hangsúlyozó vélemények. Az 1995-ben történt valamelyes csökkenés nem utolsó sorban annak tulajdonítható, hogy az MSZP szavazói, akik korábban igen intenzív szociális érzékenységet mutattak, ellenzékiből kormánypozícióba kerülve a piacgazdaság támogatása irányába mozdultak el, és mérsékeltek a szociális problémák prioritásának hangsúlyát.

Míg a piacgazdaság társadalmi bázisa - ahogy ezt korábbi elemzéseink mutatták - elsősorban az erőforrásokban gazdagabb rétegekhez kötődött, még markánsabban bontakozik ki az ellentétes tendencia a szociális biztonság prioritása esetében. A következő táblázat a fenti három kijelentésre vonatkozóan az 1993-as, illetve 1995-ös vizsgálatok alapján mutatja be a véleményeket meghatározó tényezők együttesét. (A közölt regresszió-elemzésekbe az általánosan használt társadalmi-demográfiai ismérveket vonjuk be független változóként.)

11. tábla: A szociális biztonsággal kapcsolatos vélemények meghatározó tényezői (regresszióelemzés; béta-együtthatók)

	jövedelemkülönbségek csökkentése		a szegénység elleni küzdelem		a munkanélküliség feltartóztatása	
	1993	1995	1993	1995	1993	1995
iskolai végzettség	-.14		-.24	-.26	-.25	-.30

kereset	-0.22	-0.13	-0.10	-0.21	-0.14
életkor (idős felé)	.19	.12	.08	.07	.05
nem (nő +)			.07		.07
lakóhely (falu felé)	.09	.10		.09	.07
r²	15%	15%	13%	19%	18%

Az alacsony iskolázottságúak, kiskeresetűek, falusiak, idős emberek adják a magvát a szociális biztonság igényét leginkább hangoztató tábornak. Döntően olyan csoportokról van tehát szó, akik eredetileg is szűkösen rendelkeztek tartalékokkal, és akiknek munkapiaci helyzetét, versenypozícióját a piacgazdaság irányában történt strukturális elmozdulások nagymértékben gyengítették.

A szóban forgó felfogásokat végül is alapjában egzisztenciális érdekek motiválják tehát. Az alacsony státuszú csoportok erősebben veszélyeztetettek, ráutaltabbak a szociális elosztórendszerek - akár mennyire szegényes - védelmezésére, és érthetően több a fenntartásuk a piacgazdaság térnyerésével kapcsolatban. A másik póluson, a magas státuszú rétegek inkább tudnak profitálni a piacgazdaság nyújtotta lehetőségekből, és kevésbé aggályosak a szociális háló gyengülését illetően.

A fenti, erősen érdekekhez kötődő attitűdökkel szemben inkább az értékrendszerben, az ideológiai hagyományokban gyökereznek azok a nézetek, amelyek - egy globálisabb szinten - a kormányzatnak a társadalmi különbségek csökkentésével kapcsolatos felelősségét hangsúlyozzák. Az 1994-es választást megelőző felvételünkben több területen vizsgáltuk a kormányzati tevékenység prioritásaira vonatkozó felfogásokat. A hétfokú skála segítségével feltett kérdéssorozatban az egyik alternatíva az volt, hogy "a kormánynak nagyon fontos feladata a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentése", s a másik póluson az, hogy "a kormánynak nem kell a társadalmi egyenlőtlenségek csökkentésével foglalkoznia". A kérdés ideológiai töltését és a beidegződések erejét jelzi, hogy - egyedülként a kérdéssorozatban - a válaszok zöme az egyik póluson, a szociális felelősségvállalás végpontján koncentrálódott (az átlagpontoszám az 1 és 7 között húzódo skálán 5.68 volt, úgy, hogy az egyenlőtlenségek csökkentését a véleménynyilvánítók 68 százaléka, míg az ellenkezőjét csak 9 százalék szorgalmazta). Az ideológikum hangsúlyára és az érdekmozzanatok háttérbe szorulására vall, hogy e kérdésekben a véleményeket jórészt semmilyen objektív háttértényező sem magyarázta. Másfelől a kérdésben elfoglalt álláspontok gyakran inkonzisztens jellegét - más, esetleg tartalmilag ellentétes véleményekkel való "egymás mellett élését" - jelzi, hogy alig mutatkozik (akár pozitív, akár negatív) összefüggés e nézettel. Tehát a piacgazdaság hívei is nagyrészt elfogadják a kormánynak a társadalmi különbségek csökkentésével kapcsolatos felelősségét. E beállítódások nem túl centrálisak abban az értelemben, hogy a nézetrendszerek szervezőerejévé válnának; annyiban azonban mégsem jelentéktelenek, hogy a szociális biztonság táborának képviselői mint általánosan elfogadott "közös nevezőre" legitím alapként hivatkozhatnak rájuk.

A szociális biztonság hangsúlyának a fentiekben jelzett hangsúlya nem jelenti ugyanakkor, hogy a depriváltak, a "saját maguknál szegényebbek" irányában a közvélemény különösebben bőkezű támogatásra lenne hajlamos. E tekintetben a rendszerváltás után még valamelyes attitűdváltozást is tapasztaltunk a teljesítményelv irányában. A 70-es évek végétől több ízben alkalmaztunk vizsgálatainkban egy olyan kérdést, mely arra vonatkozott, hogy az államnak kiket kellene elsősorban támogatnia: "a szegényeket, rossz körülmények között élőket", vagy "csak azokat, akik munkájukkal és magatartásukkal ezt kiérdemlik", vagy esetleg "a munkaképteleneken kívül senkit sem kellene támogatnia". A 70-es, 80-as években az első két motívum választása gyakorlatilag végig egyensúlyban volt, és az alacsony státuszú, szegény megkérdezetteken kívül a jobbmódúak közül is sokan szorgalmazták a szegények támogatását. A rendszerváltás után erősen megváltozott a vélemények megoszlása, és egyértelműen a teljesítményelv alternatíva választása vált dominánssá.

Mint az alábbi táblázat jelzi - ahol egybevetésül a 80-as évek két felvételének adatait is feltüntetjük -, e tendencia a 90-es évek során végig jellemző maradt.

12. tábla: Az állami támogatás célközönségével kapcsolatos vélemények 1982 és 1995 között¹² (százalékban)

	1982	1984	1990	1991	1993	1995
azokat kell támogatni:						
akik szegények, rossz körülmények közt élnek	47	35	19	21	24	22
akik munkájukkal, magatartásukkal kiérdemlik	45	50	64	64	62	66
akik munkaképtelenek, és senki mást	13	14	17	15	14	12
	100	100	100	100	100	100

A teljesítmény- (illetve érdem)orientált alternatíva választása annak ellenére vált általánossá, hogy a szegénység kialakulásának magyarázatát tekintve a közvéleményben előtérbe került a társadalmi oktatás. A nyolcvanas években a többség még az egyént tette felelőssé saját helyzetéért, jóllehet a gazdasági válság mélyülésével fokozatosan nőtt azok aránya, akik nem értettek egyet azzal, hogy "a szegények maguk tehetnek helyzetükről". A kilencvenes években megismételt kérdés adatai szerint már azok kerültek többségbe, akik a külső körülményekben látják a szegénység kialakulásának okait. A két utóbbi kérdésre adott válaszok is megerősítik a kilencvenes évek sok tekintetben ambivalens társadalomképéről való tapasztalatokat. A személyes fenyegetettség nagyfokú kiterjedésével egyszerre nőtt a külső, társadalmi (kormányzati) felelősség hangoztatása, s ugyanakkor - a támogatásra, védelemre szorulóknak számbeli gyarapodása mellett - a szűkülő szociális javakért folyó versenyben a személyes teljesítmény, a személyes érdem hangsúlya is felerősödött (a kérdés részletesebb adatait a Függelék tartalmazza).

5. A piacgazdasági átmenet iránti beállítódások egy empirikus tipológiája (1995)

Korábbi elemzéseink a piacgazdasági átmenet iránti beállítódások egy-egy részmozzanatára (így a tulajdon kérdéseire, a piaci viszonyok kívánatos terjedelmére, a gazdaságosság szempontjának érvényesítésére, a szociális vonatkozások hangsúlyára) vonatkoztak. E mozzanatok belső szerveződésére is több ízben utaltunk. Az empirikus összefüggések többnyire megfelelnek ugyan az elméletileg tételezhető "tiszta típusok" jellegének, annál azonban jóval lazábbak, hogy a szóban forgó szemléleti jegyek könnyen kezelhető (mondjuk piacpárti/piacellenes) alakzatokba rendeződjenek. Maguk az alapmegoszlások is arra utaltak, hogy a közvéleményben párhuzamosan élnek egymásnak tartalmilag inkább ellentmondó, mint egybecsengő nézetek. Így például egyszerre szorgalmazza a megkérdozettek jelentős része a veszteséges üzemek bezárását és a munkanélküliség megakadályozását. Vagy a piacgazdaság térhódításának helyeslése ugyanúgy kapcsolódhat a hazai tulajdonosi réteg kedvezményezésének, mint inkább a külföldi tőke beáramlása erőteljes ösztönzésének álláspontjához. Tehát korántsem közömbös, hogy egy-egy korábban vizsgált attitüd

¹² A kérdés pontos szövege így hangzik: "A szegénységről szólva, különböző vélemények vannak arról, hogy kiket kell az államnak anyagilag támogatnia. A három vélemény közül melyikkel ért leginkább egyet? 1- az államnak mindazokat támogatnia kell, akik szegényebben, rosszabb körülmények között élnek, mint mások, vagy 2- azokat a szegényeket kell támogatnia, akik ezt munkájukkal és magatartásukkal kiérdemlik, vagy 3- az államnak csak a munkaképteleneket kell támogatnia, senki mást".

milyen más nézetekhez kapcsolódik, milyen konfigurációkba ágyazódik bele, illetve az, hogy ezek a konfigurációk mennyire kiterjedtek, milyen társadalmi rétegekre jellemzőek.

E kérdések megválaszolása céljából a rendelkezésre álló részmozzanatok (a leginkább vizsgált kijelentés-sorozat itemei) alapján egy empirikus tipológiát dolgoztunk ki. A tipológia megalkotásához a legutolsó, 1995-ös felvétel adataiból indultunk ki. Az aktualitás szempontja mellett az is a minél későbbi időpont mellett szólt, hogy a privatizáció előrehaladtával tapasztalatilag is gazdagodhattak, s elvben jobban ki is kristályosodhattak az idevonatkozó attitűdök. Ami az eljárás kivitelezését illeti, különböző lehetséges megoldások összevetése után, a nem-hierarchikus cluster-elemzés egy ötklaszteres tipológiája mellett döntöttünk. Tartalmi és formai szempontok alapján is egyaránt ez mutatkozott a legplauzibilisebbnek¹³.

A következő táblázat bemutatja a klaszter-elemzés nyomán létrejött típusukat és ezeknek az összpopuláción belüli gyakoriságát. A típusok tartalmát a részmozzanatok alapján elsőként tömören jelezzük, de az érzékletesebb áttekintés végett részletesebben is feltüntetjük az alkotóelemeknek a típusok szerinti megoszlását (az egyetértő, vagy elutasító kijelentések gyakoriságát).

13. tábla: A piaczgazdasági átmenet iránti beállítódások típusainak tartalmi jellemzői

a, az itemek átlagpontoszámai

	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus	5. típus
	"hazai tőkepárti"	"szociállibe- rális"	"szociális- antikapitalista"	"tőke- ellenes"	"inkon- zisztens"
több magántulajdonost	3.61	3.05	1.96	2.09	3.49
több kisvállalkozót	3.90	2.45	2.21	2.24	3.84
veszteséges üzemek bezárása	3.81	4.03	2.56	3.77	3.51
a külföldi tőke beáramlása	3.12	4.00	1.96	3.21	3.28
a hazaiak kedvezményezése a privatizációban	4.01	2.19	4.55	4.27	4.48
a piaci verseny korlátozása	2.20	1.85	3.78	3.51	3.57
a munkanélküliség megakadályozása	2.52	3.38	3.84	4.25	4.49
a szegénység első számú probléma	2.76	3.88	4.29	3.58	4.54
előfordulás	11%	3%	18%	20%	49%

¹³ Az alkalmazott eljárás az SPSS-programcsomag Quick Cluster technikája volt.

b, az itemek elfogadása (nagyon egyetért vagy egyetért százalékban)

	1. típus	2. típus	3. típus	4. típus	5. típus
több magántulajdonost	54	34	3	3	47
több kisvállalkozót	71	22	10	6	65
veszteséges üzemek bezárása	64	74	16	62	51
a külföldi tőke beáramlása	33	73	3	37	42
a hazaiak kedvezményezése	74	7	93	84	91
a piaci verseny korlátozása	12	1	67	59	60
a munkanélküliség megakadályozása	12	48	65	83	91
a szegénység első számú probléma	23	64	83	57	94

A kirajzolódó öt típus alapirányultságát tekintve három nagyobb blokkba csoportosítható. A népszerűség mintegy egyhetede - a táblázatban az első két típus - ahhoz a liberális mezőnyhöz sorolható, amely egészében véve a piacgazdaság támogatói bázisának magvát képezi. A harmadik és negyedik típus - amelyek együttvéve az össznépesség kb. kétötödét teszik ki - közös vonása egyfajta antikapitalizmus, a magántulajdon térhódításával szembeni határozott ellenérzés. A népszerűség legnagyobb, közel 50 százaléknyi részét a korábbiakban már jelzett ambivalencia jellemzi: elfogadja és támogatja a magántulajdon meghonosodását, a piaci versenyt azonban már korlátozni kívánják, ugyanakkor különös fogékonyságot mutatnak a munkanélküliség és a szegénység problémái iránt is.

Vegyük részletesebben is szemügyre az öt típus profilját. Az 1. típus több ponton markánsan tér el a tartalmilag legközelebb fekvő - alapjában ugyancsak piacgazdaság-párti - 2. típustól. Mind a magántulajdonosok, mind a kisvállalkozások számának bővülését ők tartják a leginkább kívánatosnak. Még nagyobb a különbség az említett két típus közt a hazai, illetve a külföldi tőke kedvezményezését tekintve. A "hazai tőkepartiak" erőteljesen szorgalmazzák a hazai vevők előnyben részesítését a vállalatok eladásakor, viszont nem igazán lelkesek a külföldi tőke beáramlásának elősegítése iránt. E típus ugyanakkor erősen liberális a piacgazdaság térhódításának szociális következményeire vonatkozóan. A munkanélküliséget nem látják feltétlenül feltartóztatandónak, és a szegénység problémáját sem tekintik kiemelt társadalmi problémának.

A 2. típus viszont a külföldi tőke beáramlását tekintve mutatkozik elsősorban liberálisnak, és ezzel összhangban különös határozottsággal utasítja el a hazai befektetők protezsálásának lehetőségét. A típushoz tartozók markánsan állnak ki a veszteséges üzemek bezárását illetően is, annak ellenére, hogy az előbbi típushoz képest jóval érzékenyebbek a piacgazdasággal járó szociális következményekre. Mind a munkanélküliséget, mind a szegénységet súlyos gondnak tartják. A típus "szociálliberális" elnevezése elsősorban e sajátos szemléleti kombinációhoz, s nem annyira tagjainak politikai orientációjához kapcsolódik (bár, mint szó lesz még róla, attól sem áll messze).

Az előző blokkhoz képest a másik póluson, a 3. "szociális-antikapitalista" típus az, amelyik a leghatározottabban utasítja el a piacgazdaság szinte minden megnyilvánulását, és ragaszkodik a szociális védőernyő fenntartásához. A típushoz tartozók ellenzik leginkább a magántulajdon - s ezen belül a kismagántulajdon - terjedését, ők tiltakoznak leginkább a külföldi tőke bejövetele ellen. A veszteséges üzemek bezárását kifejezetten elvetik - s ebben egyedül állnak a típusok között -, s íkra szállnak ugyanakkor a piac korlátozásáért. E profil mellett nem meglepő, hogy a szegénység kérdését első számú problémának tekintik.

Sok szempontból közel áll az előbbihez, de sajátosabb profilú a 4. "tőkeellenes" csoport. A magántulajdonnal szemben ők is averziókkal viselkednek, azonban az ellen kevésbé van kifogásuk, hogy a veszteséges termelést leépítsék (mint a részletesebb bontásokból kiderül, kevesebb köztük az

ipari dolgozó, gyári munkás, s kisebb fokú a személyes érintettségük.) Hozzá lehet tenni, hogy ez utóbbi jelszót a reformgondolkodás már húsz-harminc éve zászlajára tűzte, s az eltelt évtizedek során szinte klisészerű részévé vált a köztudatnak; ennek tulajdonítható, hogy frontálisan csak a munkanélküliségnek leginkább kitett rétegek fordultak vele szembe. A gazdaságosság szempontjának ilyen szorgalmazásával összefér azonban, hogy az e típushoz tartozók erőteljesen szorgalmazzák a - közvetve vagy közvetlenül őket is fenyegető - munkanélküliség feltartóztatását.

Végül az 5. „inkonzisztens” típus jellegzetességei még inkább magukon viselik a különböző gyökerű, különböző korszakokra visszavezethető ideológiai áramlatok lenyomatait és a mindennapi gondolkodás eklekticizmusát. E típus - inkább az idősebb korosztályokból kikerülő - tagjai gondolkodásában egyszerre van jelen a magántulajdon hagyományos és a Kádár-korszak szociális prioritásaihoz való ragaszkodás. A mindenkori szituáció függvénye, hogy az egymásra rétegződő ideológiai képzetek közül mikor melyik túlsúlyra e korántsem ritka gondolkodástípusban.

Az egyes típusok profiljának megragadásához természetesen közelebb visz társadalmi-demográfiai jellegzetességeik leírása. A következőkben először a legáltalánosabban használt ismérvek szerint mutatjuk be a típusok előfordulását. Az anyagi háttér jellemzéséül mind a (nettó) személyes keresetet, mind egy (a háztartás tartós fogyasztási javakkal való ellátottságán alapuló) vagyoni indexet felhasználtunk, úgy, hogy a népeiséget mindkét esetben kvartilisekre bontottuk.

14. tábla A piaccgazdasági átmenet iránti attitűdök típusainak társadalmi-demográfiai összetétele (vízszintesen százalékolva)

a, Nem, kor és iskolai végzettség

	férfi	nő	-30	30-44	45-59	60-	-8 oszt.	8	közép	diploma
			év							
"hazai tőke"	60	40	27	41	23	9	2	23	40	35
"szociállib."	51	49	22	40	26	12	0	44	30	26
"szoc.-antikap."	47	53	18	35	33	24	10	46	29	15
"tőkeellenes"	45	55	24	36	23	17	7	49	35	10
"inkonzisztens"	51	49	23	27	22	28	11	56	25	8

b, Településtípus, kereset, vagyoni helyzet

	főváros	vidéki vár.	község	kereset				vagyoni helyzet			
				1.	2.	3.	4.	1.	2.	3.	4.
				kvartilis				kvartilis			
"hazai tőke"	29	51	20	17	13	21	49	8	15	22	56
"szociállib."	27	53	19	18	16	28	38	8	18	41	33
"szoc.-antikap."	20	51	29	23	25	24	28	26	29	26	18
"tőkeellenes"	17	48	36	20	28	24	27	24	27	25	24
"inkonzisz-tens"	20	42	38	27	29	24	20	29	30	22	19

Objektív háttére alapján a két liberális színezetu (1. és 2.) típus élesen elválk a piaccgazdasággal szemben ambivalens vagy negatív attitűdöket felmutató blokkoktól. Mindenek előtt az erőforrásokkal rendelkezés vagy erőforráshiány (lásd iskolai végzettség, kereset, vagyoni helyzet)

tesz köztük különbséget. Az előbbi típusokhoz tartozók zömmel a városokban laknak, s ezen belül különösen jellemző a fővárosi lakóhely.

Az 1. és 2. típus közt is felfedezhető némi eltérés az erőforrásokkal rendelkezés alapján. Főként vagyoni szempontból, a "hazai tőke" beállítódástípus tagjai egyértelműen magas státuszúak, míg a "szociálliberális" típus ennél valamivel lejjebb helyezkedik el. A fent nem jelzett foglalkozási adatok alapján ugyanakkor az is elmondható, hogy a "hazai tőke" típuson belül számottevően nagyobb az aktív csoportok, s ezek közt az önállóak aránya, míg a "szociálliberálisok" közt a nyugdíjasoké és a szakmunkásoké. Az ágazat szerinti bontás arra hívja fel a figyelmet, hogy a "szociálliberálisok" inkább kötődnek a hagyományos termelő ágazatokhoz, az iparhoz, építőiparhoz, mezőgazdasághoz (az utóbbi összefüggések tábláit lásd a Függelékben). A demográfiai háttér is azt a tendenciát húzza alá, hogy a "hazai tőke" attitűdtábor a népességnek azokból a csoportjaiból (e szempontok alapján főként a fiatal korcsoportok és a férfiak közül) tevődnek, amelyek adottságaik alapján a vállalkozási tevékenységekhez, piaci részvételhez a legközelebb állnak.

Az erőforrások szempontjából leginkább hátrányos helyzetben az "inkonzisztens" csoport tagjai vannak. A "tőkeellenes" típushoz tartozók valamivel magasabb iskolázottságúak, mint a hozzájuk sok tekintetben közelálló "szociális-antikapitalisták". Utóbbiak ugyanakkor inkább városiak, és - mint a foglalkozási adatok jelzik - nagyobb arányban tevődnek az inaktív csoportokból. A piacgazdaság iránt bizonyos vonatkozásokban toleránsabb "tőkeellenes" típus némileg fiatalabb és nagyobb arányban kerül ki a (középszintű) szellemi foglalkozásúak közül. Utóbbiak közt a nők aránya is magasabb.

A fenti összefüggéseket tömören foglalja össze a következő táblázat, ahol az egyes típusokra vonatkozóan külön-külön végeztünk el regresszió-elemzéseket. Az alkalmazott módszerből következően, csak azok a független változók jelennek meg a táblázatban, melyek önálló szerepet játszanak, és hatásuk szignifikáns az egyes típusokhoz tartozás magyarázatában.

15. tábla: A piacgazdasági átmenet iránti attitűdök társadalmi-demográfiai meghatározói (regresszióanalízis, béta-együtthatók)

	1. típus "hazai tőke párti"	2. típus "szociál- liberális"	3. típus "szociális antikapitalista"	4. típus "tőkeellenes"	5. típus "inkonzisz- tens"
iskolázottság	.16				-.14
kereset	.07	.05		.05	-.11
vagyoni helyzet	.14	.06	-.07		
lakóhely (falu +)			-.05	.05	
nem (nő +)	.15			.06	-.06
életkor				-.06	.06
r²	9%	1%	1%	1%	5%

Mivel az egyes beállítódástípusok akár ideológiai jegyeiket, akár társadalmi bázisukat tekintve bizonyos specifikumokkal rendelkeznek, kézenfekvő, hogy a politikai mezőben sem egyenletesen oszlanak el. Utóbbi a felvételünkben vizsgált pártpreferenciákkal jellemezhetjük (ahol a fiktív "most vasárnapi" szituációban leadott "szavazat" az 1995 végi állapotnak felel meg).

A "hazai tőke" típusát tekintve két parlamenti párt, az SZDSZ és az MDF szavazói vannak felülreprezentálva. A "szociálliberális" típusnál az SZDSZ támogatói és a FIDESZ-MPP hívei emelkednek az átlag felé. A "tőkeellenes" típus leginkább a kisgazdák szavazóbázisára jellemző, míg a "szociális-antikapitalista" és az "inkonzisztens" típus elég egyenletesen oszlik meg a pártok között. (A típusoknak a pártok szavazótáborai közti megoszlását részletesebben a Függelék tartalmazza.)

Felhasznált irodalom

- Angelusz,R.-Tardos,R.:* (1992) Ideológiai átrendeződések
Magyarországon a pluralizálódás időszakában.
Világosság (3)
- Angelusz,R.-Tardos,R.:* (1995) Társadalmi-politikai átrétegződés és szociális-politikai
identifikáció.
Szociológia (2)
- Fábián,Z.:* (1994) A középrétegek: Adalékok a posztkommunista átmenet társadalomlélektani
hatásaihoz (in: Andorka,R.-Kolosi,T.-Vukovich,Gy. eds. Társadalmi riport 1990)
Budapest:TÁRKI
- Ferge,Zs.:* (1996) A rendszerváltás megítélése.
Szociológiai Szemle (1)
- Hann,E.-Laki,M.:* (1992) A közvélemény a magángazdaság térnyeréséről. Közgazdasági
Szemle (2)
- Kolosi,T.:* (1987) Tagolt társadalom. Bp.Kossuth
- Kolosi,T.-Róbert,P.:* (1992) A rendszerváltás társadalmi hatásai (in: Andorka,R.-Kolosi,T.-
Vukovich,Gy. eds. Társadalmi riport 1992) Budapest:TÁRKI
- Laky,T.:* (1994) A magángazdaság kialakulásának hatásai a foglalkoztatásra. Közgazdasági
Szemle (6)
- Lengyel,Gy.:* (1990) Válság, várakozások, vállalkozói hajlandóság. (in: Andorka,R.-
Kolosi,T.-Vukovich,Gy. eds. Társadalmi riport 1990) Budapest:TÁRKI
- Lengyel,Gy.-Tóth,I.J.:* (1993) A vállalkozói hajlandóság terjedése. Szociológia (1)
- Szelényi,I.:* (1990) Új osztály, állam, politika. Bp.
- Vásárhelyi, M.:* (1990) Vegyes érzelmek - nézetek a tulajdonról. HVG (I.27)
- Vásárhelyi,M. (1995) Rendszerváltás alulnézetben. Budapest: Pesti Szalon

6. Függelék

6.1. Az elemzésben szereplo néhány kérdés szövege és alapmegoszlása

1. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy korlátokat kellene szabni a piaci versenynek Magyarországon? (százalékban)

	1988	1991	1993	1995
teljesen egyetért	5	13	14	18
egyetért	20	22	29	33
egyetért is, meg nem is	14	19	21	18
nem ért egyet	38	22	21	19
egyáltalán nem ért egyet	15	12	6	6
nem tudja, válaszhány	8	13	9	7
	100	100	100	100

2. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy a veszteséges üzemeket be kell zárni? (százalékban)

	1988	1991	1993	1995
teljesen egyetért	24	30	19	23
egyetért	39	25	25	25
egyetért is, meg nem is	22	23	28	27
nem ért egyet	10	12	18	18
egyáltalán nem ért egyet	2	3	5	6
nem tudja, válaszhány	4	5	5	3
	100	100	100	100

3. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy a jövedelemkülönbségeket csökkenteni kellene (1993; százalékban)

teljesen egyetért	42
egyetért	31
egyetért is, meg nem is	10
nem ért egyet	9
egyáltalán nem ért egyet	2
nem tudja, válaszhány	4
	100

4. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy ma a szegénység elleni küzdelem az első számú feladat? (1993; százalékban)

teljesen egyetért	48
egyetért	29
egyetért is, meg nem is	13
nem ért egyet	6
egyáltalán nem ért egyet	1
nem tudja, válaszhány	3
	100

5. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy a munkanélküliséget Magyarországon mindenáron meg kellene akadályozni? (1993; százalékban)

teljesen egyetért	54
egyetért	24
egyetért is, meg nem is	11
nem ért egyet	8
egyáltalán nem ért egyet	1
nem tudja, válaszhány	3
	100

6.2. Az elemzésben szereplo néhány kérdés társadalmi-demográfiai változók szerinti bontásai

a, Keresztáblák

1. Különböféle vélemények vannak arról, hogy kik legyenek a jövőben a tulajdonosok. A kártyalapon felsoroltak közül válassza ki azt az egyet, amelyik a legközelebb áll Önhöz. (százalékban)

	1991					
	nem		életkor			
	férfi	no	18-29	30-44	45-59	60-
a régi tulajdonosoknak kellene az elvett vagyont visszaadni	14	18	14	11	15	25
az állami tulajdont el kellene adni azoknak, akik a legtöbbet fizetik érte	13	9	12	13	10	7
a vállalatok dolgozóit kellene elsősorban tulajdonossá tenni	30	22	21	31	28	22
az állami tulajdont kellene feljavítani hozzáérto szakemberekkel	33	39	45	38	38	27
egyéb, nem tudja, válaszhány	9	12	8	7	10	18
	100	100	100	100	100	100

	iskolázottság				lakóhely		
	8 o. alatt	8 ált.	közép	dipl.	Bp.	város	község
a régi tulajdonosoknak kellene az elvett vagyont visszaadni	29	16	12	11	11	15	19
az állami tulajdont el kellene adni azoknak, akik a legtöbbet fizetik érte	5	10	11	22	14	11	8
a vállalatok dolgozóit kellene elsorban tulajdonossá tenni	19	26	29	27	24	28	25
az állami tulajdont kellene feljavítani hozzáérto szakemberekkel	25	39	40	30	41	35	35
egyéb válasz, nem tudja, válaszhiány	22	9	8	10	10	10	12
	100	100	100	100	100	100	100

	1995					
	nem		életkor			
	férfi	no	18-29	30-44	45-59	60-
a régi tulajdonosoknak kellene az elvett vagyont visszaadni	12	11	10	7	8	20
az államit tulajdont el kellene adni azoknak, akik a legtöbbet fizetik érte	10	5	10	9	6	6
a vállalatok dolgozóit kellene elsorban tulajdonossá tenni	31	28	29	34	32	24
az államit tulajdont kellene feljavítani hozzáérto szakemberekkel	43	51	48	48	49	43
egyéb válasz, nem tudja, válaszhiány						
	100	100	100	100	100	100

	iskolázottság				lakóhely		
	8 o. alatt	8 ált.	közép	dipl.	Bp.	város	község
a régi tulajdonosoknak kellene az elvett vagyont visszaadni	25	12	8	5	12	8	16
az államit tulajdont el kellene adni azoknak, akik a legtöbbet fizetik érte	4	6	9	17	13	8	5
a vállalatok dolgozóit kellene elsősorban tulajdonossá tenni	19	30	32	34	26	33	27
az állami tulajdont kellene feljavítani hozzáérto szakemberekkel	42	50	48	37	45	48	47
egyéb válasz, nem tudja, válaszhiány	12	3	3	7	5	3	5
	100	100	100	100	100	100	100

2. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy a gazdasági fejlődést a magáncégekre kellene alapozni? (1993; százalékban)

	nem		életkor			
	ffi	no	18-29	30-44	45-59	60-
teljesen egyetért	12	9	9	13	11	8
egyetért	29	20	34	24	22	20
egyetért is, meg nem is	33	35	36	35	36	30
nem ért egyet	14	16	15	18	17	11
egyáltalán nem ért egyet	4	5	3	4	6	3
nem tudja, válaszhiány	8	16	4	6	8	28
	100	100	100	100	100	100

	iskolázottság				lakóhely			
	8 o. alatt	8 ált.	közép	diploma	Bp.	vár.	vid.	község
teljesen egyetért	14	22	28	37	13	9	10	
egyetért	6	10	11	14	28	26	9	
egyetért is, meg nem is	28	35	36	33	28	28	33	
nem ért egyet	11	19	14	12	15	13	18	
egyáltalán nem ért egyet	4	5	4	3	5	4	5	
nem tudja, válaszhiány	37	9	8	1	11	10	5	
	100	100	100	100	100	100	100	

3. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy a nagyiparban is a magántulajdont kellene uralkodóvá tenni? (1993; százalékban)

	nem		életkor			
	ffi	no	18-29	30-44	45-59	60-
teljesen egyetért	12	5	6	11	7	7
egyetért	20	14	18	19	17	15
egyetért is, meg nem is	29	30	33	27	27	31
nem ért egyet	25	27	31	30	28	18
egyáltalán nem ért egyet	7	8	8	8	10	4
nem tudja, válaszhiány	7	17	4	6	10	26
	100	100	100	100	100	100

	iskolázottság				lakóhely			
	8 o. alatt	8 ált.	közép	diploma	Bp.	vár.	vid.	község
teljesen egyetért	3	9	8	10	8	8	8	
egyetért	13	15	20	24	17	17	17	
egyetért is, meg nem is	27	28	29	38	29	31	27	
nem ért egyet	16	30	28	20	24	27	26	
egyáltalán nem ért egyet	6	8	8	6	10	7	7	
nem tudja, válaszhiány	36	10	7	2	12	10	16	
	100	100	100	100	100	100	100	

4. A szegénységről szólva, különböző vélemények vannak arról, hogy kiket kellene az államnak anyagilag támogatnia. A három vélemény közül melyikkel ért leginkább egyet? (1995; százalékban)

	nem	
	férfi	no
az államnak mindazokat támogatnia kell, akik szegényebben, rosszabb körülmények között élnek másoknál	19	22
azokat a szegényeket kell támogatnia, akik munkájukkal, magatartásukkal ezt kiérdemlik	64	64
az államnak csak a munkaképteleneket kell támogatnia, senki mást	14	11
egyéb válasz, nem tudja, válaszhiány	3	3
	100	100

	életkor			
	18-29	30-44	45-59	60-
	év			
az államnak mindazokat támogatnia kell, akik szegényebben, rosszabb körülmények között élnek másoknál	23	21	18	21
azokat a szegényeket kell támogatnia, akik munkájukkal, magatartásukkal ezt kiérdemlik	64	66	65	61
az államnak csak a munkaképteleneket kell támogatnia, senki mást	11	11	13	14
egyéb válasz, nem tudja, válaszhiány	2	2	4	5
	100	100	100	100

	iskolázottság			
	8 o. alatt	8 ált.	közép	diploma
az államnak mindazokat támogatnia kell, akik szegényebben, rosszabb körülmények között élnek másoknál	26	22	18	16
azokat a szegényeket kell támogatnia, akik munkájukkal, magatartásukkal ezt kiérdemlik	55	66	65	64
az államnak csak a munkaképteleneket kell támogatnia, senki mást	13	10	14	17
egyéb válasz, nem tudja, válaszhiány	6	2	3	3
	100	100	100	100

	lakóhely		
	Bp	vid., város	község
az államnak mindazokat támogatnia kell, akik szegényebben, rosszabb körülmények között élnek másoknál	26	20	19
azokat a szegényeket kell támogatnia, akik munkájukkal, magatartásukkal ezt kiérdemlik	57	65	68
az államnak csak a munkaképteleneket kell támogatnia, senki mást	14	13	10
egyéb válasz, nem tudja, válaszhiány	4	3	3
	100	100	100

5. Mennyire ért Ön egyet azzal a véleménnyel, hogy a szegények maguk tehetnek a helyzetükről?

	nem		életkor			
	férfi	no	18-29	30-44	45-59	60-
teljesen egyetért	1	2	1	1	1	2
egyetért	4	5	2	3	5	8
egyetért is, meg nem is	49	48	54	49	49	44
nem ért egyet	26	23	26	26	22	25
egyáltalán nem ért egyet	20	21	17	21	24	20
nem tudja, válaszhiány	0	1	0	0	0	1
	100	100	100	100	100	100

	iskolázottság				lakóhely		
	8 o. alatt	8 ált.	közép	dipl.	Bp.	város	község
teljesen egyetért	3	1	2	0	2	2	1
egyetért	8	4	4	4	4	5	1
egyetért is, meg nem is	41	46	54	57	48	51	47
nem ért egyet	25	25	24	22	24	22	27
egyáltalán nem ért egyet	22	23	17	16	23	21	19
nem tudja, válaszhiány	2	0	0	0	0	0	1
	100	100	100	100	100	100	100

b, Átlagpontoszámok

1. Mennyire ért egyet azzal, hogy a külföldi toke bejövetelét minden eszközzel elő kellene segíteni? (átlagpontoszám 5 és 1 között)

1991		
nem:	férfi	3.77
	no	3.79
iskolázottság:	8 osztály alatt	3.73
	8 általános	3.75
	középiskola	3.84
	diploma	3.80
lakóhely:	Budapest	3.91
	vidéki város	3.81
	község	3.67

1995		
nem:	férfi	3.05
	no	3.02
iskolázottság:	8 osztály alatt	2.91
	8 általános	3.08
	középiskola	3.01
	diploma	3.02
lakóhely:	Budapest	3.04
	vidéki város	3.01
	község	3.06

2. Mennyire ért egyet azzal, hogy a vállalatok eladásánál a hazai vevőket előnyben kellene részesíteni? (átlagpontoszám 5 és 1 között)

1991		
nem:	férfi	3.70
	no	3.91
iskolázottság:	8 osztály alatt	4.13
	8 általános	3.88
	középiskola	3.73
	diploma	3.39
lakóhely:	Budapest	3.71
	vidéki város	3.83
	község	3.84

1995		
nem:	férfi	4.30
	no	4.38
iskolázottság:	8 osztály alatt	4.50
	8 általános	4.43
	középiskola	4.27
	diploma	4.01
lakóhely:	Budapest	4.26
	vidéki város	4.30
	község	4.44

3. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy a jövedelemkülönbségeket csökkenteni kellene? (1993; átlagpontszám 5 és 1 között)

nem:	férfi	3.95
	no	4.17
életkor:	18-29 év	3.82
	30-44 év	3.92
	45-59 év	4.12
	60 és felette	4.63
iskolázottság:	8 osztály alatt	4.43
	8 általános	4.28
	középiskola	3.83
	diploma	3.41
lakóhely:	Budapest	3.70
	vidéki város	3.98
	község	4.32

4. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy ma a szegénység elleni küzdelem az első számú feladat? (1993; átlagpontszám 5 és 1 között)

nem:	férfi	4.09
	no	4.31
életkor:	18-29 év	3.88
	30-44 év	4.01
	45-59 év	4.27
	60 és felette	4.56
iskolázottság:	8 osztály alatt	4.52
	8 általános	4.37
	középiskola	4.04
	diploma	3.66
lakóhely:	Budapest	4.01
	vidéki város	4.20
	község	4.30

5. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy a munkanélküliséget Magyarországon mindenáron meg kellene akadályozni? (1993; átlagpontszám 5 és 1 között)

nem:	férfi	4.13
	no	4.39
életkor:	18-29 év	4.35
	30-44 év	4.01
	45-59 év	4.23
	60 és felette	4.55
iskolázottság:	8 osztály alatt	4.61
	8 általános	4.49
	középiskola	4.15
	diploma	3.34
lakóhely:	Budapest	3.84
	vidéki város	4.24
	község	4.49

6. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy sokkal több kisvállalkozásra lenne szükség, mint ma van? (1995; átlagpontszám 5 és 1 között)

nem:	férfi	3.28
	no	3.14
életkor:	18-29 év	3.29
	30-44 év	3.09
	45-59 év	3.22
	60 és felette	3.28
iskolázottság:	8 osztály alatt	3.29
	8 általános	3.20
	középiskola	3.17
	diploma	3.27
lakóhely:	Budapest	3.27
	vidéki város	3.15
	község	3.25
foglalkozás:	vezető	3.10
	értelmiségi	3.24
	egyéb szellemi	3.10
	szakmunkás	3.15
	egyéb fizikai	3.06
	önálló	3.27
	munkanélküli	3.18
nyugdíjas	3.27	

7. Mennyire ért egyet azzal a véleménnyel, hogy jóval több magántulajdonosra lenne szükséges? (1995; átlagpontoszám 5 és 1 között)

nem:	férfi	3.08
	no	2.84
életkor:	18-29 év	3.02
	30-44 év	2.82
	45-59 év	2.95
	60 és felette	3.08
iskolázottság:	8 osztály alatt	3.01
	8 általános	2.95
	középiskola	2.88
	diploma	3.09
lakóhely:	Budapest	3.07
	vidéki város	2.87
	község	2.99
foglalkozás:	vezető	3.01
	értelmiségi	3.01
	egyéb szellemi	2.80
	szakmunkás	2.81
	egyéb fizikai	2.80
	önálló	3.22
	munkanélküli	2.81
	nyugdíjas	3.06

6.3. A piaczgazdasági átmenet iránti attitudök típusainak néhány bontása (1995 vége; százalékban)

Ágazat

	ipar	ép.ipar	mez.gazd.	száll.	keresk.	szolg.	egügy.	kultúra	közig.
"hazaitoke"	8	13	3	12	11	15	9	15	12
"szociállib."	3	4	2	4	2	4	3	2	3
"szoc.-antikap."	21	21	17	15	15	17	8	17	23
"tokeellenes"	19	14	19	18	23	18	33	22	18
"inkonzisztens"	49	48	59	51	49	46	47	43	43
	100	100	100	100	100	100	100	100	100

Pártpreferencia

	MSZP	SZDSZ	MDF	FKGP	KDNP	FIDESZ-MPP
" hazaitoke "	9	16	18	7	11	11
" szociállib. "	3	4	3	1	2	5
" szoc.-antikap. "	17	13	9	16	15	17
" tokeellenes "	21	21	13	22	16	17
" inkonzisztens "	50	46	57	54	56	51
	100	100	100	100	100	100

7. The social reception of market economy in Hungary

- main findings and policy recommendations -

1. The dominant opinion climate having evolved by the eve of the system change in Hungary unanimously stood for market liberalization and rejected the maintenance of market barriers. Nevertheless, this condition has later on undergone a gradual shift, first with pro and contra attitudes coming to a balance, then pro-restriction arguments gaining predominance.

This tendency has been observed with practically all social groups, even the most pro-market graduates have not been untouched: while in 1988 (the date of our first surveys) they unambiguously stood against market restriction, by 1995 even this group had become rather uncertain about this issue. Those not having lost their faith: the category of the most successful (highest-income) earners.

Similar processes have taken place concerning attitudes toward quitting unprofitable production, closing deficit-producing enterprises. In 1988 and 1991 public opinion still favored these demands. Although even today the majority disagrees with financing further deficit, the rapid growth of unemployment has decreased the unanimity of opinions in this respect as well.

2. While in the initial period of the system change the introduction of market economy was received by basically favorable expectations, public thinking on property issues was characterized by a sort of conservatism and at least some ambivalence. This has revealed itself in several aspects. While, on the whole, more people agree than disagree with "grounding economic development on public firms", with regard to the largest plants it is but the minority accepting the dominance of private property.

Similarly, according to repeated research evidence, public opinion is more favorable toward small ownership than large property in the economy.

Out of various forms of privatization the version of selling state enterprises for those paying most (based on tenders or auctions) was accompanied by special aversion, but reprivatization (returning goods to the original owners) was also favored by only a small minority. More people agreed with the idea of workers' ownership. But the most popular alternative throughout the period, even growing in preference, has been the suggestion of modernized state ownership (with competent managers). In 1995 the latter was already chosen nearly as much as the other three alternatives together.

The proportion of those regarding the "recovery of the esteem of private property" as an objective of high priority has been neglectable throughout these years, but even those finding this goal as important were few.

3. A clearcut picture of the social basis of various forms of privatization is outlined by the survey findings. One can observe a totally different social background on the part of the reprivatization and the auction/tender solution. The main protagonists of reprivatization belong to the social circles of the Smallholders' Party, old, low-education people, once small landowners. The option of selling for cash, in turn, attracts members of groups high in the social hierarchy, centrally situated (those with high education, above-average income, living in the capital), with a good starting position in the competition for capital goods. The idea of workers' ownership is mainly popular with employees of state institutions and enterprises, affiliated to the trade unions, with somewhat above average education. The version of the modernized state ownership has been preferred first of all by low-education respondents, once affiliated with the one-party HSWP.

As to the dynamics of attitudes on property issues during the recent years, one can observe an unusual pattern, suggesting a kind of schizophrenic state of public consciousness: despite the fact that the centrally situated, opinion-leading groups, rather than the others, are inclined toward the extension of private property, it is more and more the opposite standpoint that tends to dominate mainstream thinking.

4. By 1993 data, 17 percent of the adult population got involved in introducing some of the new forms of private enterprise in Hungary. Taking also account of further plans of enterprise or buying some capital goods, the proportion of those personally affected, to some degree, by some form of privatization amounted to 28 percent.

According to the revealed relationships, privatization involvement has a large impact on the formation of property attitudes. It is those having been active in this process in some way that tend to have a more positive expectation of private property gaining ground in the economy.

Background of political socialization and present political-ideological orientation is a further factor of importance. Those with a left-wing identification proved to be a lot more ambivalent about property issues.

Education and locality influence the attitudes in question on the basis of center-periphery relationships. First of all those situated in the center could take advantage of privatization chances and it is them who became more favorably oriented toward private ownership as well.

5. According to the findings, opinions on the role of foreign capital influx is one of the most important background factors of property attitudes. Immediately after the change of system, great expectations were attached to the rapid and massive inclusion of foreign capital. Similarly to the turn in attitudes toward market economy, the period between 1991 and 1993 saw a diminution in the proportion of those favoring foreign capital without doubts and by 1995 the camps of pro and contra arguments became practically even.

At the beginning of the privatization process the encouragement of capital influx and the facilitation of domestic capital acquisition were regarded by public opinion as two reconcilable objectives. Data suggest that as years passed the joint realization of these goals became more and more contradictory in public thought.

Dwindling enthusiasm toward foreign capital did, however, by further data not shift to a general hostility with the claim of "crowding foreign capital out of the economy".

6. Growing sensitivity concerning social security has exerted another curbing effect on the spread of popular support of market economy and privatization.

Traditional aversion toward income differentiation partially originating from ideological sources has been even reinforced by recent trends of polarization. Those finding income differences as exaggerated are less inclined to favor economic development based on private firms, private ownership of large industrial enterprises and the closing of unprofitable plants.

On public agenda social security issues rank high whether with regard to the extent of income differences, or to unemployment and poverty and this priority has even increased after the change of system.

Government's responsibility for the attenuation of social differences is emphasized even among most supporters of market economy, and this general acceptance can serve as a basis of argumentation for representatives of the camp of social security.

7. Survey data have made possible to elaborate an empirical typology of global attitudes on the transition to market economy. The five types revealed by the analyses can be grouped into three larger categories on the basis of their main orientations. Approximately one seventh of the population (two types) can be taken account of as parts of the liberal field constituting the core of social support for market economy. Two further types amounting together to about two fifths of the population as a common feature have a tendency of anticapitalism and aversion toward the extension of market economy. The largest part of the population with almost 50 percent are characterized by certain ambivalence: they accept and support the dominant role of private property, they would restrict, however, market competition and display special attention to problems of unemployment.

8. Among policy recommendations drawn from the findings the first to be mentioned concerns personal involvement. The formation of attitudes, more than so far, in conformity with principles of market and private property presumes wider popular participation in the process of privatization. Short of appropriate (credit, etc.) means, the establishment of a stable ground for small and medium-size entrepreneurs, a possible background of positive motives about property issues, can hardly be realized. All this requires more sophisticated instruments, more varied forms of the decomposition of state ownership that would bring closer the chances of private enterprise and access to property for larger groups of society. The lack of a broad middle-entrepreneurial stratum may not only result in the stabilization of monopoly positions in the economy, but badly influences the prospects of success for newcomers in market competition as well.

9. Research findings have repeatedly referred to the relationships between general economic climate, state of living conditions among the population on the one hand and attitudes toward the transformation of economic institutions on the other. Missing economic growth, frustration of wide strata, declining conditions of the middle class all contribute to weakening the faith in the performance of new institutions. Amidst permanent stagnation a level of public trust is hard to emerge that could make even those still lagging behind believe that their turn is also to come in the foreseeable future.

10. Among further factors in the background of unfavorable judgements and ambivalent attitudes the socialization inheritance of past ideology certainly plays a role as having elevated the value of equality above those of freedom and achievement in earlier decades. This value as a principal basis of legitimation for egalitarian tendencies has a restrictive role particularly under stagnant conditions and growing social polarization. Nevertheless, it embodies certain state of mind, a kind of social given that would be wrong to ignore when laying down the foundations of new society based on competition.

11. Not unrelated to those above, identification with the new conditions depends a lot on the existence (or lack) of positive examples that would present the ascent of certain persons or groups as a legitimate success built on some generally acknowledged achievement. These positive stories of becoming rich may be the more mobilizing the more frequently they have to do with real 'self-made-men' coming from below and suggesting the availability of opportunities for a variety of people.

12. The social climate around market economy is certainly greatly influenced by the fulfillment of consumers' market expectations. Burdens caused by inflation, unemployment may be much compensated by an improvement in the supply and quality of goods, market fairness and consumer sovereignty, that is the most obvious advantages of demand-constrained economy get clearly to the surface.

13. One of the most remarkable lessons to be drawn from the global analysis of attitude types concerns the fact that the most populous type embracing almost half of the population displays an inconsistent attitude toward market economy, with a general acceptance of principles accompanied by reservations due to unfavorable consequences. The standpoints of this important group, still not firm and modifiable in various directions, will certainly be much affected by their everyday experiences. Making them interested and winning their support may be decisive with regard to future opinion climate around the transformation process.

A program kiemelt támogatói:

Center for International Private Enterprise, Washington, US
Állami Privatizációs és Vagyonkezelő Rt.
Országos Műszaki Fejlesztési Bizottság
Országos Tudományos Kutatási Alap

További támogatók:

Magyar Menedzsment Intézet és tagvállalatai:
MOL Rt., Dunaferri Rt., Antenna Hungária Rt.
Ipari és Kereskedelmi Minisztérium
Földművelésügyi Minisztérium
Pénzügyminisztérium
Friedrich Naumann Alapítvány

A „Versenyben a világgal” - A magyar gazdaság versenyképességének mikrogazdasági tényezői c.
kutatási program **MŰHELYTANULMÁNY** sorozata.
Sorozatszerkesztő: Chikán Attila, programigazgató
Technikai szerkesztő: Koblász Mária
Készült 100 példányban. Budapest, 1996. október 18.